

e-ISSN: 2148-0494

dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2019, Cilt:7, Sayı:14, 7:437-468

Gönderim Tarihi: 15.10.2019

Kabul Tarihi: 27.11.2019

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.633440>

EHL-İ SÜNNET KELÂMINDA HALKU'L-ÎMÂN TARTIŞMASI

Hikmet YAĞLI MAVİL*

Öz

Bu makalede Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı tartışmasının bir devamı kabul edilen imanın yaratılmışlığı meselesi ele alınmıştır. Makalede problemin ortaya çıkışı, özellikle Ehl-i hadis âlimleri, Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcılarının konu hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Bu problemin merkezinde Allah'ın kendi zatını mü'min olarak isimlendirdiği ve kendisinden başka ilah olmadığına dair şahitlik ettiği ile ilgili beyanı bulunmaktadır. Allah'ın ezeldeki tevhit haberini lafzî bir şahitlik kabul eden Ehl-i hadis, Buhara Hanefileri ve Eş'ariyye âlimleri imanı Allah'ın bir sıfatı olarak değerlendirmekte ve Allah'ı "bu birliğini onaylayan ve tasdik eden" anlamında mü'min ve muvahhid kabul etmektedir. Bu yorumu kabul etmeyen Mâtürîdî kelâmcıları ise imanın insanın bir fiili olmasına dikkati çekmektedir. Diğer taraftan Allah'ın kulun kesbi olarak yarattığı ezeli hidâyet ve tevfiik fiilinin iman olarak isimlendirilip isimlendirilemeyeceği ve Allah'a nisbeti söz konusu olunca onlar da kendi içlerinde farklılaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İman, mü'min, mahlûk, hidâyet, fiil.

THE DISCUSSION OF THE CREATION OF FAITH IN THE KALAM OF AHL AL-SUNNAH

Abstract

This article deals with the problem of the creation of faith, as a continuation of the discussion of whether the Qur'an is created or not. In this article, the emergence of the problem especially the views of scholars of the Ahl al-Hadith, and Ash'arî and Mâtürîdî theologians on the subject are explained. At the center of the problem there is Allah's statement that He called Himself a believer and testifies that there is no God but Him. The Ahl al-Hadith and the scholars of Ash'ariyya, who accept Allah's tawheed statement in eternity as a literal testimony, consider faith as an attribute of Allah and accept Allah as a believer in the sense that He confirms and approves His tawheed by Himself. The Mâtürîdî theologians draw attention to the fact that faith is indeed the act of human being.

Keywords: Faith, faithful, creature, divine guidance, act.

Giriş

İman, tarihsel olarak Müslümanlar arasında tartışma konusu olan teolojik kavramların ilki ve en önemlisidir. Nitekim iman kavramı İslâm toplumunda siyasî ayrılıklar ve iç karışıklıklar neticesinde bir itikadî

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelam ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, hmavil@ibu.edu.tr

ORCID ID 0000-0003-0251-5019

problem olarak tartışılmaya başlanmış, imanın ne anlama geldiği sorusu ise itikadî ve siyasî fırkaların ortaya çıkmasında belirleyici bir etken olmuştur. İmanın mâhiyeti hakkındaki tartışmalar devam ederken hicrî birinci asrın sonları ve ikinci asrın başında Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742), Allah'ın sıfatlarını reddetmenin bir sonucu olarak Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunmuş, onun görüşlerinden etkilenen Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) da bu görüşleri devam ettirmiştir.¹ Aynı zamanda Cehm hiçbir amelin Allah'tan başkasına ait olmadığını, insanın fiillerinin insan hakkında ancak mecazî olarak kullanılabileceğini savunmaktadır.² Onun bu iddiası iman ve küfrün Allah tarafından mı yaratıldığı yoksa insanın kendi fiilimi olduğu sorusunu gündeme getirmiştir. Diğer taraftan Abbasî halifelerinden Me'mun (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsık (ö. 232/847) döneminde Mu'tezile âlimlerinin Kur'an'ın mahlûk olduğunu (halku'l-Kur'an) iddia etmesiyle birlikte müslümanlar içerisinde ciddi teolojik sorunlar ortaya çıkmış, böylece hem insanın fiilleri hem de Kur'an'ın yaratılmışlığı çerçevesinde imanın mahlûk olup olmadığı problemi tartışılmaya açılmıştır.³

İman dilde tasdik anlamına gelir. Allah'a inanan kimse Allah'ın verdiği haber konusunda O'nu tasdik eden kişi demektir. Kendisinde iman bulunan kişiye de mü'min denilir.⁴ Diğer taraftan Allah Teâlâ yüce kitabında "O, öyle Allah'tır ki, kendisinden başka hiçbir ilah yoktur. O, melik, kuddüs, selâm, mü'min, müheymin, azîz, cebbâr ve mütekebbir'dir"⁵ sözüyle, kendisini de "mü'min" olarak vasıflandırmıştır. Mü'min isminin mânası ilk olarak "emân" köküne, ikinci olarak da "iman" mastarına dayandırılır. Mü'min, birinci anlayışa göre "başkalarını korku ve endişeden emin kılan, onların hem bu dünyada hem de âhiret hayatı içinde güvenli olmalarını sağlayan" demektir.⁶ Mü'min kelimesi, iman kökünden geldiği düşünüldüğü takdirde ise "onaylayan" anlamına gelir.⁷ Buna göre Allah'ın mü'min olması

¹ Ebû Saîd ed- Dârimî, *Kitâbu'r-Red ale'l-Cehmiyye*, nşr. Bedr el-Bedr, Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1985, s. 17, 171-173, 176.

² Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 156.

³ Takiyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Asmî en-Necdî, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991, VII, 655; Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018, s. 270.

⁴ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-din*, nşr. Ahmed Şemsüddin, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2002, s. 273.

⁵ Haşr 59/23.

⁶ Ebû Hâmid Gazzâlî, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, çev. M. Feriştat, İstanbul: Merve Yayınları, ts., s. 87-90.

⁷ Kurtubî'ye göre Allah'ın mü'min ismi iman mastarına dayandırıldığı zaman beş anlamı içermektedir. İlki "Allah kendisinden başka ilah olmadığına şahitlik etti" ayetinde geçtiği üzere Allah'ın kendi nefisini tasdik etmesidir ki bu hakikattir. Bu mânada Allah tasdik edendir. İkincisi Allah'ın peygamberlerinde mucizeler ortaya koymak suretiyle peygamberlerini tasdik etmesidir. Üçüncüsü Allah'ın sevdiği kullarında keramet ortaya çıkarmak sûretiyle veli kullarını doğrulamasıdır. Dördüncüsü Allah'ın vadini fiiliyle doğrulamasıdır. Beşincisi ise Allah'ın insanların haber verdikleri şeylerde kullarını doğrulamasıdır. Allah bütün bu yönlerle

“kullarının imanını ve samimiyetini tasdik eden, onların sıdkını onaylayan, ayrıca mucize vermek suretiyle peygamberlerin doğruluğunu ispat eden” demektir.⁸ Diğer taraftan âlimlerin çoğu, “Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. O’ndan başka ilah yoktur. O, mutlak güç, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁹ ayetinden hareketle, Allah’ın kendisinden başka tanrının bulunmadığına şahadet etmesi anlamında O’nun da “mü’min ve muvahhid” olduğunu söylemeyi mümkün görmüştür. Bu da ilahî ilmin tevhid ilkesine taalluk etmesi şeklinde yorumlanabilir; bu açıdan Allah, kendi birliğini tasdik eden anlamında mü’mindir.¹⁰

Böylelikle Kur’an-ı Kerîm’de Allah’ın kendisinden başka ilah olmadığına dair şahadette bulunduğu yönündeki kelâmını iman kabul edenler, imanın ezelden beri hep var olduğuna inanmaktadır. Bu anlamıyla iman kulun bir fiili olmasından öte Allah’ın ilim, sem’, basar gibi ezeli bir sıfatıdır. O’nun mü’min olmasını “şahadetini tasdik eden” olarak değil de “kullarını korkudan emin kılan” ve “onların imanını onaylayan” şeklinde açıklayanlar ise imanın Allah’ın bir sıfatı olmasını reddetmekte ve onun insanın bir fiili olduğu yönüne vurgu yapmaktadır.

Neticede imanı ontolojik açıdan muhdes ve ezeli olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. İman, kula izafe edildiğinde Allah tarafından yaratılmış bir insan fiili, Allah’a izafe edildiğinde ise ezelde kendisinden başka ilah olmadığını tasdik eden ve onaylayan (mü’min) anlamında ilahî bir sıfat olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹ Dolayısıyla âlimlerin bu konudaki görüşleri meseleye hangi açıdan baktıklarıyla yakından alakalıdır.

1. İmanın Yaratılmışlığı Tartışmasının Ortaya Çıkışı

Mâtürîdî kaynaklara göre bu mesele Ebû Hanîfe’ye (ö. 150/767) kadar geri gitmektedir. Ebû Hanîfe imanın Kur’an’da geçen şahadet kelimesi olduğunu, imanı yaratılmış kabul etmekle Kur’an’ı yaratılmış kabul etmek arasında hiçbir fark bulunmadığını ifade etmiştir.¹²

Ebü’l-Hasan Eş’arî’nin verdiği bilgiye göre ise imanın ezelden beri var olup olmadığı tartışması Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile Abdullah b. Küllâb (ö. 240/854), Câfer b. Harb (ö. 236/849), Abdülaziz el-Mekkî ve

mü’mindir. Muhammed Kurtubî, *el-Esnâ fi şerhi esma’illahi’l-hüsnâ ve sıfâtihi*, thk. Muhammed Hasan Cebel, Tanta: Dâru’s-sahâbeti li’t-turâsi, 1995, I, 128-119.

⁸ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-kebîr*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1934, X, 512-513.

⁹ Al-i İmrân 3/18.

¹⁰ Bekir Topaloğlu, “Mü’min”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2006, XXXI, 557-558; bkz. Ebû Bekr İbn Fûrek, *Mücerredü makalati’ş-şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, thk. Daniel Gimaret, Beyrut: Dârü’l-Meşrik, 1987, s. 51-53.

¹¹ Ebû Bekr el-Bâkîllânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu i’tikâduhu velâ yecüzü’l-cehl bihi*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire: Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-turâs, 2000, s. 51; Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016, s. 18.

¹² Ebü’l-Yüsr Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1994, s. 222-223.

Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve kelâmcılar arasında cereyan etmiş, Ahmed b. Hanbel imanın yaratılmamış olduğunu savunurken kelâmcılar ise imanın yaratılmış olduğu görüşünü benimsemiştir.¹³

İbn Kuteybe (ö. 276/889) Ehl-i hadis âlimlerinin hiçbir akâid esasında ihtilaf etmediklerini ve bu esasları kabul etmeyenleri bidatçilikle suçlayıp dışladıklarını belirtir. Ancak onlar meselenin kapalılığı sebebiyle tek bir konu hakkında görüş ayrılığına düşmüşlerdir ki, o da “Kur’an’ın lafzı” meselesidir. Okunan, yazılan, işitilen ve ezberlenen Kur’an’ın yaratılmamış olduğu konusunda Selef âlimlerinin icmaı varken telaffuz edilen Kur’an’ın mahiyeti konusunda ise ihtilaf söz konusu olmuştur.¹⁴ İbn Kuteybe imanın yaratılmış olup olmadığı meselesinin bu noktadan çıktığını belirtir.¹⁵ Onun bu görüşünü destekleyen İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de Cehmiyye’nin Kur’an’ın mahlûk olduğunu iddiasından sonra bazılarının onlar gibi “Kur’an’ı telaffuz etmemiz, okumamız ve kıraatimiz mahlûktur” dediklerini, “Kur’an okumak” sözüyle sadece Kur’an’ı sözel olarak ifade etmeyi ve bu esnada yapılan ağız hareketlerini değil, aynı zamanda okuyuş esnasında seslendirilen Kur’an’ın bizzat kendisinin de mahlûk olduğunu ifade ettiklerini nakletmektedir. Ahmed b. Hanbel’in öncülüğünü yaptığı bazı Ehl-i hadis âlimleri ise başta bu meseleyi tartışmayı uygun bulmazken daha sonra konu hakkında görüş bildirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Onlar bid’at olduğu gerekçesiyle “Kur’an kadîmdir” sözünü kullanmaksızın “Kur’an Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir” şeklinde bir yorum geliştirmiştir. Aynı zamanda Ahmed b. Hanbel “Kur’an mahlûk değildir, fakat onu telaffuz ediş ve okuyuş mahlûktur” şeklindeki inancın bid’at olduğunu belirterek sahibini Cehmiyye’den olmakla itham etmektedir. Zira ona göre ne şekilde olursa olsun Kur’an ile mahlûk kelimesinin bir arada zikredilmesi yanlıştır, böyle bir ifade Cehmiyye ile Mu’tezile’yi bir yönden teyit etmek anlamına gelmektedir.¹⁶

Kur’an’ın lafzının tartışıldığı bu dönemde imanın yaratılmışlığı konusu da gündeme gelmiş, “Kur’an’ı telaffuz etmemiz, okumamız ve kıraatimiz mahlûktur” diyenler, aynı şekilde imanın da yaratılmış olduğu görüşünü benimsemiştir. Ahmed b. Hanbel’in de içinde bulunduğu hadis âlimleri ise Cehmiyye’nin “iman mahlûktur” sözünü “Kur’an mahlûktur” tabirinin bir devamı gördüğü için reddetmiş, diğer taraftan “iman mahlûk değildir” cümlesini ise bidat olduğu gerekçesiyle kullanmamıştır.¹⁷ Bunun

¹³ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, “Risâle fi'l-îmân”, (Wilhelm Spitta, *Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-Ashari's* İçinde), Leipzig 1876, s. 138.

¹⁴ Ebû Muhammed İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfer, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1999, s. 64.

¹⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî, *el-İhtilaf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, nşr. Ömer b. Mahmud Ebû Ömer, Riyad 1991, s. 65.

¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Lafziyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2003, XXVII, 48.

¹⁷ Eş'arî'nin imanın yaratılmamış olduğunu kabul edenler içerisinde Ahmed b. Hanbel ile Ehl-i hadisten bir grubu zikretmesi ve onların Resulullah'ın “Allah'ın emrine uyunuz, bidat

yerine “Lâ ilâhe illallah” sözünün yaratılmış olmayacağını savunarak iman ile mahlûk kelimesini yan yana getirmekten imtina etmişlerdir.¹⁸

Böylelikle İbn Teymiyye'ye göre bazı hadis âlimleri “Kur'an'ı okumamız yaratılmış değildir” derken bazıları ise “imanın mahlûk olmadığını” söylemektedir. Kimileri aynı hususu “hem Kur'an okumamız hem de iman kadîmdir” şeklinde ifade ederken kimileri ise iman sözleri ile iman fiillerini birbirinden ayırmakta, “iman sözleri yaratılmamış ve kadîmdir” derken “iman fiilleri ise yaratılmıştır” demektedir.¹⁹ İman fiillerinin yaratılmış olduğunu söyleyenlerden bazıları ise yalnızca haram kılınan iman fiillerinin yaratıldığı görüşünü benimsemekte, diğer bir kısım da taat ve namaz gibi fiillere dair imanın yaratılmış olup olmadığı konusunda ihtilaf etmektedir. Bazı âlimler bunlar da yaratılmamıştır derken, bazıları ise imanın yaratılmış veya yaratılmamış olduğu konusunda herhangi bir şey söylemeyi uygun bulmamaktadır.²⁰

Mu'tezile, Cehmiye ve Neccâriye Mezhebi “iman mutlak suretle yaratılmıştır”²¹ görüşünü savundukları için bu tartışmanın dışında kalmaktadır. Zira Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşü olayların kader ve Allah'ın takdiri ile meydana geldiğinin inkârı anlamına gelmektedir.²² Mu'tezile Mezhebine göre Kur'an mahlûk kabul edildiğinde Allah'ın kendisinden başka ilah olmadığına dair şهادette bulunduğu sözü veya haberi de ezeli olamaz. Zaten onlara göre kulların fiillerinin gerçekleşmesi kişinin çabasına, gerçekleşmemesi ise kişinin isteksizliğine ve fiilden uzak durmasına bağlıdır. Fiiller insanlarda yaratılan şeyler değildir. Aksine fiilleri bizzat insanlar yaratmaktadır.²³ Mu'tezile kelâmcıları lafız ile mefuz arasında fark görmedikleri için Kur'an'ı, Allah'ın isimlerini, bununla bağlantılı olarak imanı da yaratılmış kabul etmişler²⁴ ve sünî âlimlerin hidâyeti “iman” manasında anlayıp Allah tarafından kulda yaratıldığını savunmalarını irade hürriyetine ve ceza-mükâfat mantığına aykırı

çıkarmayınız. Nitekim her bidat delalettir.” şeklindeki emrine tabi olduklarını söylemesi, bu kimselerin Hz. Peygamber'in hakkında açıklama yapmadığı hassas meseleleri araştırmaktan kaçındıklarını gösterir. Bkz. Eş'arî, *er-Risâle fi'l-îmân*, s. 138.

¹⁸ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, VII, 660.

¹⁹ Burada “iman sözleri” ifadesiyle kastedilen Selefiyye'nin iman tanımına göre imanı meydana getiren üç unsurdan biri olan dil ile ikrardır. Bu da kelime-i şهادet ve naslarda geçen Allah'ın varlığı ve birliği ile ilgili diğer ifadelerin sözle dile getirilmesidir. İman fiilleri ise amellere karşılık gelen taatlerdir.

²⁰ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, VII, 656-661.

²¹ Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fima nusibe ile'l-imam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Ahmed Hicazî es-Sekkâ, Beyrut: Dârü'l-cil, 1995, s. 151.

²² Lütfü Cengiz, “Emeviler Döneminde Kader Problemi”, *Marife*, yıl 1, sayı 2, 2001, s. 115.

²³ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, II, 63-68, 720.

²⁴ Fehd b. Süleyman el-Füheyd, “Meseletü'l-lafzi bi'l-Kur'an”, Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-red ale'l-cehmiyye ve ashâbi't-ta'til* içinde, thk. ve dirâse, Fehd b. Süleyman el-Füheyd, Dımaşk: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 2005, I, 432.

bulmuşlardır. Ayrıca Mu'tezile'ye göre hidâyet sözlükte iman anlamına gelmemektedir.²⁵

2. İmanın Yaratılmışlığı Hakkında Ortaya Çıkan Görüşler

İmanın yaratılmışlığı problemi genelde Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhebi arasındaki ihtilaflı meselelerden birisi olarak zikredilir.²⁶ Ancak konu daha çok Hanefî ve Mâtürîdî âlimleri içerisinde tartışılmıştır.²⁷ Bu sebeple Ebû Azbe (ö.1172/1759), Eş'arî ve Mâtürîdî mezhebinin görüş farklılıklarını anlattığı meşhur eserinde imanın yaratılmışlığı tartışmasını Mâtürîdîler'in kendi içindeki ihtilaflarından biri olarak zikreder. Ona göre bu problem Mâtürîdîler'in kulların fiillerinin mahlûk kabul edilmesindeki ittifakından sonra ortaya çıkmıştır. İmanın yaratılmış olup olmadığı sorusu karşısında Hanefî fıkıh geleneğine mensup Maverâünnehir âlimleri Buhara Hanefileri ve Semerkant Hanefileri olmak üzere ikiye ayrılmıştır.²⁸ Buhara Hanefileri Ebû Hanîfe'nin izinden giderek imanı Allah'ın kelâm sıfatı gibi değerlendirir, bu sebeple imanın yaratıldığını söylemek Kur'an'ın yaratıldığını söylemek gibidir. Semerkant Hanefileri ise daha çok insanın bir fiili olarak yaklaştıkları imanın yaratılmış olduğunu savunmaktadır.²⁹ Bu iki okulun iman dışında kelâm ilminin meşruiyeti ve aklın rolü konusunda da fikir ayrılığı yaşadıkları bilinmektedir.³⁰ Diğer taraftan Mâtürîdîlere göre Allah'ın iman anındaki hidâyeti ise fiilî bir sıfattır. İşte bu noktada Semerkant Hanefileri içerisinde hidâyetin iman olarak isimlendirilip isimlendirilmeyeceği ve Allah'a nisbeti tartışması devreye girmektedir.

²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Hidâyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 1998, XVII, 475.

²⁶ Ancak Eş'arî ve Mâtürîdî mezhebi arasındaki farkları ele alan bazı metinlerde bilinenin aksine İmam Mâtürîdî'nin imanı yaratılmamış kabul ettiği, buna karşın Eş'arî'nin ise mahlûk kabul ettiği bilgisi yer almaktadır. Örnek için bkz. Şeyhü'l-İslâm Mehmet Efendi, "Risâle-i Es'ad Efendi fî İhtilâfâtü'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî", Mehmet Kalaycı, *Şeyhü'l-İslâm Mehmet Esad Efendi ve Eşarilik ve Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi* içinde, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XI/2 (2012), sayı 21, s. 128.

²⁷ Ali el-Kârî, *Şerhü'l-Fıkhi'l-ekber*, Delhi: Matbaatü'l-Müctebâi, 1307, s. 172

²⁸ Ebû Azbe, *er-Ravzatü'l-behiyye fî mâ beyne'l-Eş'aire ve'l-Mâtürîdiyye*, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1322, s. 71.

²⁹ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 299.

³⁰ Buhara ve Semerkant Hanefileri başlangıçtan beri fikhî ve itikadî meselelerde birbirlerinden farklı düşünmektedir. Örneğin daha muhafazakâr görüşlere sahip olduğu anlaşılan Buhara Hanefileri kelâm ilminden ziyade fikhî görüşleriyle ön plana çıkan bilginlerden teşekkül etmektedir. Bu âlimler Ebû Hanîfe'nin ömrünün sonunda kelâm ilmiyle uğraşmayı terk ettiğini savundukları için onun kelâmî görüşlerini değil, itikada dair risâlelerini dikkate alırlar ve kelâmî konularda konuşulmasını da hoş karşılamazlar. Bu grup imanın yaratılmadığını, haberî sıfatların te'vil edilmemesi gerektiğini, şeriat olmadan sadece akla dayanılarak yüce bir yaratıcıya inanma yükümlülüğünün başlamayacağını savunmaktadır. Kelâmî görüşleriyle ön planda olan Semerkant Hanefileri ise diğerlerinin tam tersine kelâm ilminin dinî meşruiyetini, şeriat gelmeden yaratıcıya inanmanın gerekliliğini, o yüzden de fetret ehlinin yükümlü olacağını ve imanın yaratıldığını savunmaktadır. Bkz. Abdullah Demir, "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakîh ve Mütakellim Hanefiler Örneği", IV. *Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefilik-Mâtürîdilik-*, (Ed. Cengiz Çuhadar, Mustafa Aykaç, Yusuf Koçak), cilt: I, 2017, s. 654.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla imanın yaratılmışlığı konusu etrafında oluşan başlık ayrışmalarını şu beş grupta sınıflandırmak mümkündür:

2.1. İman Allah'ın Bir Sıfatı Olarak Mahlûk Değildir

Bu görüşü savunanlar içerisinde ilk sırada Ebû Hanîfe'nin ismi zikredilir.³¹ Ebû Hanîfe'den imanın ezeli olduğu görüşünü nakleden isim ise Ebû İsmâîl Nûh b. Ebî Meryem Ca'vene el-Câmi el-Mervezî (ö. 173/789)'dir.³² Daha sonra bu görüşü Hanefiler içerisinde Buhara fıkıh âlimleri, Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin babası Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, Ebû Bekr Muhammed el-Fazl (ö. 381/991), Ebû Muhammed İsmâîl b. el-Hüseyn ez-Zâhid (ö. 402/1012), İmam Ebû Muhammed b. Hâmid, Şeyh Ebû Hafs es-Sefekverdi ve bağlıları ile Ferganalı fıkıh imamları, Ebû Muhammed b. Hâmid, Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100)³³ ve bazı Hanefî mutasavvıflar³⁴ savunmuştur. Aynı zamanda Ahmed b. Hanbel ve pek çok Ehl-i hadis âlimi ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî imanın yaratılmamış olduğu görüşünü benimsemiştir.

Bu âlimler imanın mahlûk oluşuyla Kur'an'ın mahlûk oluşu arasında bağlantı kurarak imanın yaratılmış olduğunu benimsemenin Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmekle eşdeğer olduğunu savunmaktadır. Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşüne karşı çıkararak Kur'an'ın ezeliğini savunan bu âlimler, imanın mahlûk kabul edildiğinde "Lâ ilâhe illallah" lafzının da yaratılmış olacağından endişe ederek imanı Allah'ın kelâm sıfatı gibi değerlendirmektedir.³⁵ Buna göre Allah ezelde kendisinden başka ilah olmadığına şahitlik edip bu sözleri ezeli kelâmında bildirmiş ve kendisini mü'min olarak vasıflandırmıştır. Bu sözler Allah'ın kendi kelimeleri olduğu için yaratılmış sayılamaz. Örneğin Ebû Hanîfe ve Buhara Hanefilerine göre Allah'ın "Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler."³⁶ şeklindeki hitabı, iman

³¹ Abdürrahim Şeyhzâde, *Nazmü'l-ferâid ve cem'i'l-fevâid*, Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1317, s. 43.

³² Nuh b. Ebû Meryem'in (ö. 173/789) hadis âlimlerince pek güvenilir olmadığı belirtilmiştir. Ali el-Kârî, *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*, s. 172. Ancak o, Ebû Hanîfe'nin kadılık yapmaya uygun bulunduğu on talebesi içerisinde zikredilmektedir. Nuh b. Ebû Meryem, Ebû Hanîfe'nin fıkhını ilk defa derleyen, İslâm ilimlerinin birçok dalında faaliyet göstermiş bir Hanefî fakihidir. O, hocası henüz hayatta iken Halife Mansûr zamanında Merv kadısı olmuştur. Bkz. Eyyüp Said Kaya, "Nuh b. Ebû Meryem", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2007, XXXIII, 229-230.

³³ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, s. 222.

³⁴ Ünlü mutasavvıf Kelâbâzî, bazı sûfilerin "O, selam, Mü'min ve Müheymindir" ayetine dayanarak mü'min ismini Allah'ın sıfatlarından biri olarak kabul ettiklerini söyler. Büyüklerden birine iman nedir, diye sorulduğunda "Allah'tan olan iman ne artar ne de eksilir. Çünkü iman Allah'ın sıfatıdır. Allah'ın sıfatları artmaz ve eksilmez" cevabını vermiştir. Ona göre peygamberlerin sıfatı olan iman artar ama eksilmez, diğerlerinin imanı hem artar hem eksilir. Muhammed b. İbahim el-Kelâbâzî, *et-Taarruf*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992, s. 118, 120.

³⁵ İbn Kuteybe, *el-İhtilaf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, s. 65.

³⁶ Al-i İmrân 3/18.

yaratılmamış olduğunun bir kanıtıdır. Çünkü “Lâ ilâhe illallah” (O’ndan başka ilah yoktur) diyen birisi Allah’ın sözünü söylemiş olur ve bu söz Allah hakkında iman olmaktadır. “İman mutlak olarak yaratılmıştır” diyen bir kişi, her ne kadar Kur’an insanın fiili olarak okuma fiilinde meydana gelse de “Kur’an mahlûktur” diyen birisi gibi “Allah’ın kelâmı yaratılmıştır” demektedir. İman “kelime-i şهادet”i söylemektir, insanın kendi imanına şهادetini sağlayan bu kelimeler mahlûk olamaz. Bunlar Allah’ın yaratılmamış ezeli kelimeleridir. Bir kişi Kur’an okurken gerçekte mahlûk olmayan Allah kelâmının okuyucu olur. Aynı şekilde mü’min, kelime-i şهادet telaffuz ederken de şahsında yaratılmış olmayan bir şeyi gerçekleştirir ki, bu imandır.³⁷ İman bu mânada ilim, kudret, sem’ ve basar gibi ezeli bir sıfattır.

Kur’an’ın yaratılmamış olmasından hareketle imanın da yaratılmamış olduğunu savunan bu âlimler “Allah’ın sözü en yücedir”,³⁸ “Güzel sözler O’na yükselir”³⁹ ayetlerindeki Allah’ın sözü ifadesiyle imanı kastetmekte, “Kim imanı inkâr ederse şüphesiz amelleri boşa gider”⁴⁰ ayetini de imanın yaratılmamış olduğuna delil getirmektedir.⁴¹

Buhara Hanefileri imanın yaratılmamış olduğunu iddia etmekle kalmamış, “iman Allah’ın mahlûkudur” şeklinde ifadenin de caiz olmadığı görüşünü benimsemiştir. Bazıları ise daha da ileri giderek imanın yaratılmış olduğunu düşünenlerin arkasında namaz kılmanın caiz olmadığına dair hüküm bildirmiştir. Bu âlimler imanın yaratıldığını kabul etmeyi veya bu hususta çekimser davranmayı yasaklamış ve imanı yaratılmış kabul edenleri küfürle itham etmişlerdir.⁴²

Diğer taraftan imanın yaratılmış olup olmadığı meselesinde Ebû Hanîfe’ye zikredilenlerin aksine imanı mahlûk kabul ettiği veyahut genel anlamda imanın yaratılmamış olduğunu kabul etmekle birlikte, kulun imanı konusunda kişinin kendi şahsî rolünü öne çıkardığı şeklinde bir görüş de nisbet edilmektedir. Örneğin İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457) *el-Müsâyere* adlı eserinde Ebû Hanîfe’nin Kur’an’ın ezeliği sebebiyle imanın yaratılmadığı görüşünü savunduğuna dair rivayete yer vermektedir. Ancak Ebû Hanîfe’nin *el-Vasiyye* adlı risâlesindeki “Kullar amelleri, ikrarları ve marifetleri ile

³⁷ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, s. 222-223; Ali el-Kârî, *Şerhü’l-fıkhi’l-ekber*, s. 172; Ebû Azbe, *er-Ravzatü’l-behiyye*, s. 71-72. krş. Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 276.

³⁸ Tevbe 9/40.

³⁹ Fâtır 35/10.

⁴⁰ Maide 5/5.

⁴¹ Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fi beyâni’t-tevhîd*, nşr. Ömür Türkmen, Ankara: İSAM Yayınları, 2017, s. 226.

⁴² Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi* s. 221; Ali el-Kârî, *Şerhü’l-fıkhi’l-ekber*, Ebû Azbe, *er-Ravzatü’l-behiyye*, s. 71-72; Şeyhzade, *Nazmü’l-ferâid ve cem’i’l-fevâid*, s. 45; Fehd b. Süleyman el-Füheyd, “Meseletü’l-lafzi bi’l-Kur’an”, I, 355. Ebû Hanîfe’nin hocası meşhur Hammâd b. Ebû Süleyman’ın da döneminin en önemli tartışma konularından biri olan halku’l-Kur’an meselesinde Kur’an’ın yaratılmadığı görüşünü savunduğu ve aksi görüşte olanları tekfir ettiği bilinmektedir. Bkz. Dârimî, *er-Red ale’l-Cehmîyye*, s. 178.

mahlûkturlar"⁴³ cümlesini nakleden İbnü'l-Hümâm, bu sözün açıkça imanın mahlûk olduğuna delalet ettiğini belirtir. Dolayısıyla İbnü'l-Hümâm birbirinden farklı bu iki rivâyet arasında Ebû Hanîfe'nin sonuçta imanın yaratılmış olduğuna inandığı şeklindeki yorumu tercih etmektedir.⁴⁴ Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-Ekber*'deki sözünden⁴⁵ hareket eden Beyâzîzâde (ö. 1098/1687) de İbnü'l-Hümâm gibi tercihinin Ebû Hanîfe'nin imanı yaratılmış kabul ettiğinden yana kullanmaktadır. Çünkü hem iman hem de küfür insanın kendi fiilidir. İman Allah'ın emrettiği bir şeydir. Allah'ın emri ise ancak O'nun kudreti dâhilindeki şeyler için geçerli olur. Bu kategoriye dâhil ne varsa iman da dâhil mahlûktur.⁴⁶

Pezdevî ise bu farklı rivayetler arasında Ebû Hanîfe'nin imanı ezelf kabul ettiği yönündeki görüşün doğru olduğunu tercih eder. O, kendisinin de Ebû Hanîfe ile aynı düşüncede olduğunu söyleyerek imanın Kur'an'da geçen şahadet kelimesi olduğunu, dolayısıyla imanı yaratılmış kabul etmenin Kur'an'ı yaratılmış kabul etmek anlamına geleceğini ifade etmektedir.⁴⁷

Ahmed b. Hanbel "iman mahlûktur" sözünü "Kur'an mahlûktur" tabirinin bir devamı gördüğü için reddetmiş, diğer taraftan "iman mahlûk değildir" cümlesini ise bidat olduğu gerekçesiyle kullanmamıştır. "O, öyle Allah'tır ki, kendisinden başka hiçbir ilah yoktur. O, melik, kuddüs, selâm, mü'min, müheymin, aziz, cebbâr ve mütekebbir'dir."⁴⁸ ayetinden hareket eden Ahmed b. Hanbel, Allah'ın isimlerinin, sıfatlarının ve "iman yetmiş küsur şubedir, en üstünü "Lâ ilâhe illallah" sözüdür"⁴⁹ hadisinde zikredildiği üzere "Lâ ilâhe illallah" ifadesinin mahlûk olamayacağını savunmuştur.⁵⁰

⁴³ el-Vasiyye'deki tam ibare şu şekildedir: "Kullar amelleri, ikrarları ve marifetleri ile mahlûkturlar. Fâil mahlûk olunca onun fiillerinin de mahlûk olması gerekir". Ebû Hanîfe, "el-Vasiyye", çev. Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri* içinde, İstanbul: İFAV Yayınları, 1992, s. 61.

⁴⁴ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi ilmi'l-keîlâm ve'l-akâidi't-tevhidiyyeti'l-münciyye fi'l-ahire*, nşr. ve şerh. Ebü'l-Meâli Kemaleddin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Ebû Şerif, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere fi'l-akâidi'l-münciyye fi'l-âhire* içinde, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002, s. 214-215.

⁴⁵ İbare şöyledir: "Allah, kullarının hiçbirini iman veya küfre zorlamamış, onları mü'min veya kâfir olarak yaratmamıştır. Fakat onları şahıslar olarak yaratmıştır. İman ve küfür kulların fiilleridir." Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-Ekber", çev. Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri* içinde, İstanbul: İFAV Yayınları, 1992, s. 57.

⁴⁶ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşarâtü'l-merâm min ibarâti'l-İmâm Ebî Hanîfeti'l-Nu'manî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971, s. 252-253. krş. Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 275-277.

⁴⁷ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, s. 222-223. Ayrıca Hanefî fıkıhçısı İmam Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî (ö. 827/1424), Feteval-Bezzâziyye adlı eserinde Ebû Hanîfe başta olmak üzere pek çok fakihin ve Buharalı âlimlerin imanın ezelf olduğunu kabul ettiklerini nakletmiştir. İsa b. Abdullah el-Himyerî, *el-Kalâid fi tahrîri'l-ferâid fi mâ beyne'l-Eşâira ve'l-Mâtüridiyye mine'l-ihtilâfi ve'l-fevâid*, Dâru'l-Ehbâb, 2009, s. 243.

⁴⁸ Haşr 59/23.

⁴⁹ Buhârî, "İman", 3.

⁵⁰ Fehd b. Süleyman el-Füheyd, *Meseletü'l-lafzi bi'l-Kur'an*, I, 353-354; İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, VII, 655-660.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ise, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserin Ehl-i hadisin görüşlerini naklettiği bölümünde onların iman hakkında "iman yaratılmıştır ya da yaratılmamıştır" şeklinde bir görüş beyan etmediklerini söyler.⁵¹ Hâlbuki Eş'arî imanın yaratılmamış olduğunu açıklamak için bu konuda müstakil bir risâle kaleme almış⁵² ve risâlede Ahmed b. Hanbel'in "iman yaratılmıştır" diyen Abdullah b. Küllâb, Câfer b. Harb, Abdülaziz el-Mekkî ve Hâris el-Muhâsibî'ye karşı çıkararak imanın hep ezelden beri var olduğu görüşünü benimsediğini söylemiştir.⁵³ Bu risâlede Ahmed b. Hanbel'in konu hakkındaki düşüncelerini devam ettiren Eş'arî, mümin kavramını "iman etmiş kişi" mânasından ziyade, bilgi ve kelâm düzeyinde Allah'ın ezeli sıfatlarından biri olarak kabul etmektedir.⁵⁴ Buna göre iman Allah'ın ezeli bir sıfatı olup mahlûk değildir, mü'min isminin anlamı zahirinden uzaklaştırılıp mecaza hamledilemez, dolayısıyla Allah kendi birliğini tasdik eden anlamında mü'mindir.⁵⁵ Allah Teâlâ kitabında kendi zatını birleyerek: "Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir ilâh yoktur." buyurmuştur. Şu hâlde tevhidin (birleme) yaratılmış olması mümkün olsaydı aynı şekilde Allah'ın içerisinde kendi zatını birlediği sözün yaratılmış olması da caiz olurdu. Bu ise bizi Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşüne götürür ki, böyle bir düşünce küfürdür. Allah'ın kendisiyle zatını birlediği sözünün yaratılmış olamayacağı anlaşıldığına göre, böylece tevhidin de muhdes ve mahlûk olmadığı ortaya çıkmış olur.⁵⁶ Yine ona göre iman ve mahlûk kelimesinin birbirine nisbet edilmesi aklen doğru ve geçerli değildir. Çünkü imanın mahlûk olduğu söylendiğinde, onun yaratılmadan önce mevcut olmadığı ileri sürülmüş olur. Bu durumda iman yaratılmadan önceki zamanda ne iman ne de tevhid bulunmuş olurdu. Oysa kâinat yaratılmadan öncesi ve sonrasında Allah'a ve O'nun birliğine imanın bulunmadığı hiçbir zaman (hâl) yoktur.⁵⁷

İmanın yaratılmamış olduğunu kabul eden bu âlimlerin Allah'ın ezelde kendisinden başka ilah olmadığına şahitlikte bulunmasından hareketle imanın tanımında kalp ile tasdik yanına bu şehadeti dil ile

⁵¹ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, tsh. Helmut Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980, s. 293. Bu satırları okumuş olan İbn Teymiyye, Eş'arî'nin imanın mahlûk olup olmadığı hakkında konuşmayı doğru bulmadığını ve onun bu mesele hakkında Ehl-i sünnet âlimleri arasında tanınmış bir eser kaleme aldığını söylemektedir. İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, VII, 510; a.mlf. *Îmânu'l-Evsât*, çev. Salih Uçan, İman Üzerine, İstanbul: Pınar Yayınları, 2001, s. 94.

⁵² Ebü'l-Hasan el-Eş'arî imanın mahlûk olmadığını ispatlamak ve bu konudaki delilleri ortaya koymak için *Meseletü fi'l-iman min kelâmi Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* ismiyle müstakil bir risâle kaleme almıştır. Risâle'nin İstanbul, İrlanda ve Mısır baskısı olmak üzere üç ayrı nüshası mevcuttur. Bkz. Abdullah Mevlâ Emûrâk, "Vasfu'n-nüşhati'l-mu'temidetü ve zikru semââtihâ", Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Risâle fi'l-îmân hel hüve mahlûk em gayri mahlûk* içinde, Beyrut: Dârü'l-Hadisî'l-Kettâniyye, 2017, s. 72-77.

⁵³ Eş'arî, *er-Risâle fi'l-îmân*, s. 138.

⁵⁴ Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 251- 254.

⁵⁵ Eş'arî, *er-Risâle fi'l-îmân*, s. 139.

⁵⁶ Eş'arî, *er-Risâle fi'l-îmân*, s. 140.

⁵⁷ Eş'arî, *er-Risâle fi'l-îmân*, s. 139.

ikrarı da gerekli gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim bu düşünceye sahip olanlara göre aslında ilk mü'min Allah Teâlâdır. İmanın yaratılmamış olduğu yönünde görüş beyan ettiği söylenen Ebû Hanîfe'ye göre iman dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir. Eğer iman sadece tasdik olsaydı bütün kitap ehlinin mü'min olması gerekirdi.⁵⁸ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin imanı genelde tasdik olarak tanımlamasına rağmen bazı eserlerinde dil ile ikrarı da şart koştuğu bilinmektedir.⁵⁹ Pezdevî'ye göre de iman lügatte tasdik olsa da şeriatte dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir.⁶⁰ İmanı yaratılmamış kabul eden Buhara Hanefîleri de Ebû Hanîfe'nin izinden giderek imanda dil ile ikrara yer vermişlerdir.⁶¹ Dolayısıyla Kur'an'ın ezeliği sebebiyle imanın yaratılmışlığını kabul etmek ile imanda dil ile ikrarı şart koşmanın yakından alakalı olduğu görülmektedir.

Netice itibariyle bu âlimler imanın insanî yönüne değinmeksizin onu Allah'ın bir sıfatı olarak değerlendirmekte ve imanı mahlûk kabul etmekle Kur'an'ı mahlûk kabul etmek arasında hiçbir fark görmemektedir. Bu yüzden de iman ile mahlûk kelimesini hiçbir zaman yan yana getirmemişlerdir.

2.2. İman Hem Allah'ın Bir Sıfatı Hem de Kulun Taat Fiilleri Olarak Mahlûk Değildir

İmanın yaratılmış olup olmadığı meselesi aslında bir yönüyle sıfat bahsi, diğer yönüyle de kulların fiilleriyle (halku efâli'l-ibâd) alakalı bir husustur. "Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler..."⁶² ayetinde buyrulduğu üzere Allah'ın kendisinden başka ilah olmadığına dair şahadet sözünü kelâm sıfatıyla irtibatlandıran âlimler, Allah'ın "birliğini onaylayan" ve "birliğini tasdik eden" anlamında ilk mü'min olduğunu, bundan ötürü imanın yaratılmadığını kabul etmektedir. Diğer taraftan imanı ezeli kabul eden bu âlimlerden bazıları daha da ileri giderek kulun imanla ilgili taat fiillerinin de Kur'an'da zikredildiği gerekçesiyle yaratılmamış olduğu görüşünü benimsemiş ve aynı zamanda kulun bir fiili olan iman hakkında cebir düşüncesine yaklaşmışlardır.

Bu konuda önemli bilgiler nakleden İbn Teymiyye, özellikle Ehl-i hadis âlimleri içerisinde böyle bir düşünceye meyleden kişilerin var olduğu bilgisini verir. Buna göre Ehl-i hadis arasında Eş'arîler gibi iman sözleriyle

⁵⁸ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 60.

⁵⁹ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Abbas Sabbağ, Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1994, s. 39. Eş'arî tasdik ne demek olduğu konusunda farklı cevaplar vermiştir. O tasdik bazen yaratıcının varlığına, sıfatlarına ve ilahlığına dair ma'rifettir, derken bazen de tasdik "bilgiyi içeren nefisteki sözdür, sonra bu dil ile ifade edilir" diyerek dil ile ikrarı da tasdik olarak isimlendirmiştir. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fî ilmi'l-Kelâm*, nşr. Ferid Ceyyûm, Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, Kahire 2009, s. 468.

⁶⁰ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 210.

⁶¹ İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrâhim Nâsır, Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dâru'l-cil, ts. III, 227.

⁶² Al-i İmrân 3/18.

iman fiillerini birbirinden ayırıp iman sözlerinin ezeli, iman fiillerinin ise yaratılmış olduğunu savunanlar olduğu gibi Kur'an'da nehyedilen iman fiillerinin mahlûk olduğunu, ancak namaz ve diğer taatlarla ilgili fiillerin ise mahlûk olmadığını belirten Seleflerin bulunduğu dikkati çeker. Hatta bu görüşte daha da ileri gidip kulların bütün fiillerinin yaratılmamış ve kadim olduğu görüşünü kabul eden Ehl-i hadis âlimleri de vardır. Nitekim bu kimselere göre "fiil" derken kastedilen şey hareket değil, kıyamet günü karşılığı verilecek olan "mükâfat"lardır. Onlar kulların fiillerini kader ve şeriat kılarak kader ve makdûr (takdir edilen), şeriat ile meşru' (şeriate konu olan fiiller) arasında fark gözetmeksizin hepsinin ezeli olduğunu düşünmektedir.⁶³ Demek ki, İbn Teymiyye'nin bahsettiği bu âlimlere göre nasıl Allah'ın ezeli kelâmı olan Kur'an, insan tarafından okunduğu zaman yaratılmış olmuyorsa Allah'ın emrettiği ve nehyettiği fiilleri yerine getiren kişi de Allah'ın ezeli kelâmını (şeriat) icra etmektedir. Aslında onların aşırı kabul edilen bu görüşlerini Kur'an'ın lafzı hakkındaki düşünceleri şekillendirmektedir. Nitekim dikkatle incelendiğinde Kur'an'ın harf ve lafızlarını ezeli kabul eden ve lafız ile melfûz arasını ayırmayan âlimler Allah'ın imanını ezeli kabul ettikleri gibi kulların emir ve nehye konu olan fiillerini de ezeli kabul etmektedir.

Tanınmış Hanbelî hukukçusu ve kelâm âlimi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) bazı Hanbelîlerin bu konuda çekimser kalarak konuyu tartışmayı doğru bulmadıklarını ifade eder.⁶⁴ Ancak bu konuda iki yönlü bir yaklaşım sergileyen Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ise imandan Allah'ın kendisini ve mü'minleri tasdik etmesi kastedildiğinde bu imanın O'nun kelâmı anlamına geldiğini, ilim, kudret, sem' ve basar sıfatından farklı olmayıp mahlûk kabul edilemeyeceğini söyler. Ancak imandan mü'minlerin organ, kalp ve dilleriyle icra ettiği iman kastedilirse bunda da iki yaklaşım vardır: Şayet kulun imanı, Kur'an'ı tilavet etmek, Allah'ı tevhit ve senâ ile zikretmek gibi sözlerle alakalı olursa mahlûk değildir. Kulun imanı taat fiillerinde olduğu gibi fiillerle alakalı olursa Hanbelîler bu konuda iki farklı görüş bildirmişlerdir. Bazıları insanın taat fiillerini de iman sözleri gibi değerlendirdikleri için imanı mahlûk kabul etmezken bazıları ise bu fiillerin

⁶³ Bu görüşü hatalı bulan İbn Teymiyye şeriatın Allah'ın emri ve nehyi olarak ezeli olduğunu ancak emredilen ve nehyedilen fiillerin yaratıldığını, kaderin ezeli, ecel, rızık ve ameller gibi bütün makdûrâtın ise yaratıldığını ifade eder. İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, VII, 661.

⁶⁴ Meselâ Hanbelîlerden İshâk b. Şâkilâ'ya göre mutlak olarak imanı mahlûk ya da mahlûk değildir şeklinde isimlendirmek doğru değildir. Çünkü imanın mahlûk olduğunu iddia etmek Allah'ın kelâmı, isimleri ve sıfatlarının da mahlûk olduğu düşüncesini akla getirir. Diğer taraftan "iman mahlûk değildir" sözü ise kulların fiillerinin kadim olup mahlûk olmadığı vehmini uyandırmaktadır. Bkz. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Mesâ'ilü'l-imân dirâseten ve tahkiken*, thk. Suud b. Abdülazîz Halef, Riyad: Dârü'l-Âsime, 1989, s. 459.

bazen var olup bazen yok olmasından hareketle imanın yaratılmış olduğunu savunmuşlardır.⁶⁵

İbn Teymiyye de Selef'ten Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Mende, İbn Hâmid ve Ebû İsmâil el-Ensârî gibi bazı Selef âlimlerinin Kur'an'ın mânasının yanında insanın fiili olan lafızların, çizilen harflerin, çıkarılan seslerin ve kıraatin de ezeli olduğunu savduklarını söyler.⁶⁶ Makrizî Kur'an'ın lafızlarını bile ezeli kabul eden bu toplulukların "Lafziyye" şeklinde isimlendirildiklerini bildirir.⁶⁷ Hatta bu kimseler Ahmed b. Hanbel'e de Kur'an'ı telaffuz etme ve yazma fiilini mahlûk kabul etmediği görüşünü nisbet etmiştir.⁶⁸ Buradan hareketle bu âlimler kıraat ile mekrû (okuma fiili ile okunan), kitabet ile mektûb (yazma fiili ile yazılan), tilavet ile metluv (tilavet etme fiili ile tilavet olunan), kelâm ile savt (söz ile ses) arasında fark gözetmeksizin her ikisini de ezeli kabul etmektedir.⁶⁹ Muhtemelen bu görüşte olanlar kader ile makdûr arasını da ayırmamakta, Allah'a nisbet edilen imanın yanında insanın imanla ilgili fiillerinin de Kur'an'da zikredilmesi gerekçesiyle ezeli söz gibi olduğuna hükmetmektedir. Hatta bazıları bu konuda daha da ileri giderek sadece iman değil küfre konu olan fiillerin bile yaratılmamış olduğuna inanmaktadır.⁷⁰

Böylelikle Ebû Hanîfe ve Eş'arî gibi ilk grupta yer alan âlimlerle bu grupta bulunan âlimlerin aslında Allah'ın kendi birliğini tasdik etmesinden hareketle imanın ezeli olduğunu savdukları ancak iman fiilleri söz konusu olduğunda ise farklılaştıkları dikkati çeker. Bu iki görüşü birbirinden ayıran nokta ise onların özellikle Kur'an ve Kur'an'ın lafzı hakkındaki kanaatleridir. Zira "iman mahlûk değildir" diyen ilk gruptaki âlimler Kur'an okuma fiilinin insanın bir eylemi olduğunu kabul etmekte, ancak buradan hareket edilerek Kur'an mahlûktur yönünde bir görüş beyan edilemeyeceğini savunmaktadır. Aynı şekilde onlar iman ve küfrün de

⁶⁵ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Mesâilü'l-îmân dirâseten ve tahkiken*, s. 459-460.

⁶⁶ Bkz. İbn Teymiyye, *Der'ü teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşad Salim, Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991, I, 266-267.

⁶⁷ Ebû Muhammed el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-i'tibar bi-(fi) zikri'l-hitat ve'l-asar*, Beyrut: Dâru Sadr, ts., II, 348. Hâlbuki Lafziyye Kur'an lafızlarının ve bunları okumanın mahlûk olduğunu kabul edenlere verilen bir isimdir. Yusuf Şevki Yavuz, "Lafziyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2003, XXVII, 48.

⁶⁸ Yavuz, "Lafziyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: 2003, XXVII, 48.

⁶⁹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Mesâilü'l-îmân dirâseten ve tahkiken*, s. 460.

⁷⁰ Hâlbuki İmam Buhârî (ö. 256/870) ezberlenen, yazılan ve okunan Kur'an'ın Allah kelâmı olup mahlûk olmadığını söylerken hadislerle dayanarak kulların yaptığı bütün fiillerin, hareketler ve sesler açısından Kur'an'ı okuma ve yazma fiilinin de mahlûk olduğunu belirtmiştir. Ona göre Allah lafzını yazanın bu fiili hâdistir, fakat yazanın delâlet ettiği mâna kadimdir. Buhârî Kur'an hakkındaki bu görüşlerini iman konusunda da devam ettirmiştir. bkz. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-red ale'l-cehmiyye ve ashabi't-ta'til*, thk. ve dirâse, Fehd b. Süleyman el-Fühayd, Dimaşk: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 2005, II, 70; Şeyhzade, *Nazmü'l-ferâid ve cem'i'l-fevâid*, s. 45; Fehd b. Süleyman el-Fühayd, "Meseletü'l-lafzi bi'l-Kur'an", I, 355; İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, VII, 658; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku Ef'âli'l-İbâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1997, XV, 369-371.

insanın bir fiili olduğunu kabul etmekte, ancak buradan hareketle “iman mahlûktur” sözünün kullanılmasına karşı çıkmaktadırlar. Örneğin Ebû Hanîfe’ye göre, Kur’an-ı Kerîm Allah kelâmı olup, mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dil ile okunur ve Hz. Peygamber’e indirilmiştir. Bizim Kur’an’ı telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûktur fakat Kur’an mahlûk değildir.⁷¹ O Kur’an okumanın insanın bir fiili olduğunu, ancak buna dayanarak Kur’an hakkında mahlûk denilemeyeceğini söyler. Aynı şekilde iman da insanın bir fiilidir, ancak buna dayanarak iman mutlak suretle yaratılmıştır denilemez.⁷² İbn Teymiyye ise kendisine aksi görüşler nisbet edilmiş olsa bile Ahmed b. Hanbel’in başta çekimser davranmasına rağmen daha sonra ne şekilde olursa olsun Kur’an’a mahlûk sıfatının verilemeyeceğini, fakat kullara ait okuma ve yazma fiillerini mahlûk kabul ettiğini nakletmektedir.⁷³ Şehristânî de Eş’arî’nin kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî ayrımı olarak değerlendirilebilecek görüşleri savunduğunu zikreder. O’nun rivâyetiyle Eş’arî’ye göre kelâm metnin ötesinde nefis ile var olan bir mânâdır, metin insanın mânâyı ifade etmek için kullandığı söz ve yazı kalıplarıdır. Meleklerin lisanı üzerine peygamberlere indirilen ibare ve lafızlar ezeli kelâma delalet eder. Delâletler yaratılmış ve sonradan oluşturulmuştur. İçerik ise kadîm ve ezeldir. Kiraatle okunan, tilavetle tilavet olunan arasındaki fark zikir ile mezkûr arasındaki fark gibidir. Zikir yaratılmış, zikredilen ise kadimdir.⁷⁴ Eş’arî’ye bu görüşü nisbet eden Şehristânî (ö. 548/1153), hocasının bu ifadeleriyle harflerin ve kelimelerin bile kadîm olduğunu iddia eden Haşviyye’den bir topluluğa karşı çıktığını söylemektedir.⁷⁵

Eş’arî iman risâlesinde Kur’an hakkındaki görüşüyle paralel olarak imanın yaratılmamış olduğunu ısrarla savunurken aynı zamanda imanla ilim ve kelâm sıfatı arasında da benzerlik kurar. Buna göre “ilim” ve “kelâm” sıfatı yaratılmışların sıfatları arasında yer almasına rağmen Allah Teâla’ya nisbet edildiklerinde yaratılmış ve muhdes sayılmıyorsa iman da aynıdır. O konu hakkında şöyle der: “Şu hâlde bizim bu değerlendirmemize göre iman kavramı, herhangi bir yaratılmış varlığa nisbet edilmeksizin mutlak olarak kullanıldığında Allah’ın sıfatları kapsamına dâhil olur ve onlar gibi değerlendirilir.”⁷⁶

Pezdevî’nin de imanın yaratılmamış olduğunu savunurken konuyu Kur’an’ın lafzî meselesine getirmesinin ve onlarla aralarında fark olduğunu hatırlatmasının sebebi hem Kur’an hem de iman konusunda görüşleri

⁷¹ Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 55.

⁷² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 55; Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, s. 222-223.

⁷³ İbn Teymiyye, *Der’ü teârûzi'l-akl ve'n-nakl*, I, 265-266.

⁷⁴ Eş’arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, s. 87.

⁷⁵ Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Ahmed Fehmî Muhammed, Lübnan: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2009, s. 83.

⁷⁶ Eş’arî, *er-Risâle fi'l-îmân*, s. 139.

aşırıya varan hadis âlimlerinden duyduğu rahatsızlık olmalıdır. Nitekim o, eserinde Ehl-i hadisın iki konuda Ehl-i sünnet'e muhalefet ettiğini belirtir. Buna göre Ehl-i hadis "Kur'an okuyanın sözü ve okuyanın okuyuşu mahlûk değildir" derken aynı zamanda "Kur'an'ın harfleri de mahlûk değildir" görüşünü savunmaktadır.⁷⁷ Pezdevî Ebû Hanîfe, Buhara fakihleri, babası Ebû'l-Hasen b. Abdilkerîm el-Pezdevî ve kendisinin imanı yaratılmamış kabul etmelerine rağmen Kur'an'ın yaratılmışlığı hususunda Ehl-i hadisten farklı düşündüklerini hatırlatır. Zira hadis ehlinin çoğunluğuna göre Kur'an'ın lafzı yaratılmış olmadığı gibi Kur'an harflerinin de yaratılmış olduğu söylenemez. Ehl-i hadisın bu görüşü lafız ile melfuz (telaffuz edilen), harfler ile makrû (okunan) arasında bir ayırım yapmamalarından kaynaklanır. Hâlbuki Ehl-i sünnet'e göre lafız ve söz insanın fiilidir ve yaratılmıştır. Melfûza (söylenen) gelince o mahlûk değildir. Harfler de Allah'ın yarattıklarıdır. Zira harf ağzın ve dilin yanları ve kısımları olduğu için harf ismini almıştır. Örneğin kâf harfi küçük dilden çıkarken hâ harfi boğazdan çıkar. Harfler Allah'ın yarattıklarıdır, makru (okunan) ise Allah'ın kelâmı olup mahlûk değildir.⁷⁸ Pezdevî böylece kendilerinin imanı ezeli kabul etmelerine rağmen insan fiilleri söz konusu olduğunda Ehl-i hadis içerisinde yer alan bu Haşvî toplulukla aralarında farklılık olduğunu belirtme ihtiyacı hissetmektedir.

Ehl-i hadis'in dışında da hem Allah'ın iman sözünü hem de iman fiillerini ezeli kabul edenlerin bulunduğu ve farklı olumsuz nitelendirilmelerle eleştirildiği görülmektedir. Örneğin Mâtürîdî kelâm âlimi Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî (ö. 318/930) "yetmiş üç fırka"yı esas alarak hazırladığı eserinde Kaderiyye'nin altıncı kolu olarak Şerikiyye fırkasından bahsetmektedir. Hem iman hem de küfrün yaratılmamış olduğunu kabul eden bu kimseler bütün iyilik ve kötülüklerin yaratıldığını, sadece iman ve küfrün yaratılmadığını savunmaktadır. Onlara göre Allah'ın Kur'an-ı Kerîm'de zikrettiği her şey Kur'an'dandır. Bu yüzden "küfür ve iman yaratılmıştır" demek Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddia etmektir. Bu kimseler iman ile Kur'an'ın arasını ayırmamakta, Kur'an'da emredilme ve nehyedilme açısından imana ve küfre konu olan bütün fiilleri ezeli kabul etmektedirler. Nesefî'ye göre onlar bu görüşüyle Kur'an ile iman arasını ayırmamalarıdır.⁷⁹

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), imanın yaratılmış olup olmadığı tartışmasının kendileri ile Haşviyye'den bir grup arasında cereyan ettiğini

⁷⁷ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, s. 354.

⁷⁸ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, s. 223.

⁷⁹ Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl Nesefî, *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*, thk. ve dirâse Seyyid Bağcevan, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013, s. 195-196. Makrizî'ye göre Râfizîlerin bir kolu olan Şerikiyye fırkası Hz. Ali'yi Hz. Muhammed'in ortağı kabul ettikleri için bu isimle anılmıştır. İbnü'l-Cevzî ise Kaderiyye'nin bir kolu olarak zikrettiği Şerikîlerin küfür hariç bütün kötülüklerin takdir edildiğini savunduklarını haber vermektedir. Bkz. Makrizî, *el-Hitat*, II, 354; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblis*, Beyrut: Dâru'l-kalem, 1983, s. 21.

söyleyerek imanı ezeli kabul eden bu kimseleri büyük bir cahillikle suçlamaktadır.⁸⁰ O eserinde Haşvîler'in Mu'tezile ile birlikte amelleri imana dâhil ettiklerini, onların imanı bütün iyi amellerin toplamından ibaret gördüklerini ve "inşallah mü'minim" diyerek imanda istisnayı kabul ettiklerini nakleder.⁸¹ Dolayısıyla onun imanın yaratılmış olduğu görüşünü atfettiği "Haşviyye" kelimesiyle her türlü aklı söyleme karşı olan bazı Ehl-i hadisi ve Hanbelîler'i kastettiği anlaşılmaktadır.

Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) ise "Mefruğiyye" isimindeki fırkaya mensup olanların imanın yaratılmamış olduğunu savunduklarını, onların "Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler."⁸² ayetine dayanarak imanın Allah tarafından kula verildiğine ve imanın da Kur'an gibi ezeli olduğuna inandıklarını söyler. O görüşlerini aşırı bulduğu bu kimselerin hem Allah'tan olan hidâyeti (tarif) hem de kulun fiilini (marifet) ezeli kabul ettiklerini ve ikisini birbirinden ayırmadıklarını belirtir. Hâlbuki Ehl-i sünnet'e göre iman, Allah'ın hidâyeti ve kulun fiili neticesinde gerçekleşmektedir.⁸³

Meşhur mutasavvıf Hücvirî (ö.465/1072) ise bu konunun özellikle Maverâünnehir'de halk arasında uzun ihtilaflara sebep olduğunu, "iman tamamen Allah'tandır" diyenlerin halis Cebriyye'den sayıldığını söyler. Ona göre imanın yaratılmamış olduğu görüşü kulun imanda mecbur olmasını gerektirir.⁸⁴

Eş'arî âlimi İbn Asâkir (ö. 571/1176) de mezhebinin imanın yaratılmış olup olmadığı konusunda biri Allah'a diğeri insana nisbet edilmek suretiyle orta bir yol izlediklerini, imanın yaratılmamış olduğunu savunanların ise hakikatte Haşviyye ve Mücessime olduğunu belirtmektedir.⁸⁵

Netice itibariyle İslâm kelâmında gerek bazı Ehl-i hadis âlimleri, gerekse bazı fırkalar hem Allah'ın sıfatı olarak değerlendirdikleri imanı hem de bir fiil olmasına rağmen ezeli bir söz gibi addettikleri kulun imanını ezeli kabul etmektedir. Bu kimseler insanın irâdesini ihmal ettikleri için Cebriyye'den sayılmış, bu sebepten ötürü de Haşviyye, Mücessime, Şerikiyye ve Mefruğiyye gibi olumsuz isimlerle vasıflandırılıp özellikle Mâtürîdîler başta olmak üzere farklı kelâmcılar tarafından eleştirilmiştir.

⁸⁰ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İSAM Yayınları, 2002, s. 501-504.

⁸¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 428, 494, 498.

⁸² Al-i İmrân 3/18.

⁸³ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, çev. Ramazan Biçer, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010, s. 22-23. İbnü'l-Cevzî Mefruğiyye denilen bu fırkanın Cebriyye mezhebinin on iki kolundan biri olduğunu, onların her şeyin yaratılmış olduğuna, şu an ise hiçbir şeyin yaratılmadığına inandıklarını nakleder. İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblis*, s. 24.

⁸⁴ Ebü'l-Hasan el-Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996, s. 423.

⁸⁵ İbn Asâkir, *et-Tebyîn*, s. 151.

2.3. İman Allah'ın Sıfatı Olarak Ezelî Kulun Fiili Olarak Mahlûktur

Bu görüşü daha çok imam Eş'arî'nin öğrencileri yani Eş'ariyye Mezhebi ve bazı Hanbelîler savunmaktadır. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî iman risâlesinde Ahmed b. Hanbel'in izinden giderek Allah'ın ezelî kelâmında kendisinden başka ilah olmadığına dair beyanını kelâm sıfatı ile irtibatlandırmaktadır. Ona göre Allah Teâlâ kendi şahadetini tasdik eden anlamında "mü'min"dir ve imanı yaratılmış kabul etmek bir anlamda Kur'an'ı yaratılmış kabul etmektir. Ancak Eş'arî bu risâlede imanın insanın bir fiili olması yönünü de eksik bırakmış ve buradan hareket ederek iman hakkında mahlûk denilemeyeceğini savunmuştur.⁸⁶ Bu eksikliği tamamlaya çalışan Eş'ariyye kelâmcıları daha uzlaştırmacı bir tavır sergileyerek imanı kadîm ve hâdis olmak üzere ikiye ayırmış, kula ait olan imanı yaratılmış kabul ederken mü'min sıfatının anlamları içerisinde ezelî olan imana da yer vermişlerdir. Çoğunluk Eş'arî âlimleri "iman kadimdir" diyen ilk gruptan farklı olarak iman sözleri ile iman fiillerini birbirinden ayırmakta, Allah'ın şahadetine ve tevhidinde karşılık gelen iman sözlerini yaratılmamış, kulların tasdik ve ikrardan oluşan iman fiilini ise mahlûk olarak benimsemektedirler.

Örneğin Bâkılânî (ö. 403/1013), imanın kadîm ve hâdis olmak üzere ikiye ayrıldığını bildirir. Allah Teâlâ kendisini mü'min olarak vasıflandırdığı için Allah'ın imanı kadimdir. Bu ise "Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmadığına şahitlik etti" ayetinde ifade edildiği üzere ezelden kendi birliğini tasdik etmesidir. Aynı şekilde O'nun tasdiki, kelâmıyla peygamberlerini doğrulamasıdır. O'nun kelâmı zâtî sıfatlardan bir sıfattır. Diğer iman ise yaratılmışların imanıdır. Allah, Teâlâ "İşte Allah onların kalplerine imanı yazmış"⁸⁷ ve "Fakat Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi"⁸⁸ ayetlerinde imanı kulların kalplerinde yarattığını belirtmiştir. Kulun imanı kulun sıfatıdır, kulun sıfatı olan bir şey ise araz cinsinden olduğu için yaratılmıştır.⁸⁹

Eş'arî âlimi İbn Asâkir Eş'arî'nin görüşlerine daha makul bir görünüm kazandırarak onun ve mezhebinin iki türlü iman anlayışına sahip olduğunu belirtmektedir. Eş'arî bu konuda iman mutlak suretle yaratılmıştır diyen Mu'tezile, Cehmiyye ve Neccâriye ile iman mutlak suretle yaratılmamıştır diyen Haşviyye ve Mücessime arasında orta bir yol takip etmektedir. Buna göre iman iki türdür. İlki ayette zikredildiği üzere Allah'ın imanıdır, bu ezelîdir. Yaratılmışların imanı ise mahlûktur. Çünkü bu iman insanlarda ortaya çıkar. İnsanlar imanlarında samimi olmaları

⁸⁶ Eş'arî, *er-Risâle fi'l-îmân*, s. 138-140.

⁸⁷ Mücâdele 58/22.

⁸⁸ Hucurât 49/7.

⁸⁹ Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 51-52.

sebebiyle mükâfat, şek duymaları sebebiyle ceza görürler. O böylece Allah'ın imanı ile insanın imanını birbirinden ayırmaktadır.⁹⁰

Mâlikî fıkıh âlimi Ebû İshâk İbrahim b. Hasan b. Yahya Meâfirî et-Tûnisî (ö 443/1052)'ye Eş'arî âlimlerinin bu konu hakkındaki ihtilafı üzerine "iman ve İslâm mahlûk mudur, değil midir" sorusu yöneltmiş, o da "imanın aslı mahlûk değildir, ancak bizim fiillerimiz mahlûktur. Nitekim namaz, zekât, oruç, hac ve cihad organların hareketleridir. Bunun delili de Allah'ın "Sizi de yaptıklarınızı da yaratan Allah'tır"⁹¹ ayetidir" şeklindeki cevabıyla Eş'arîlerin görüşünü ortaya koymuştur.⁹²

İbn Fûrek (ö. 406/1015), Cüveynî (ö 478/1085) ve Seyyid Şerif Cürçânî'ye (ö. 816/1413) göre de mü'min ismi "Allah'ın kendi birliğine şahadet etmesi" anlamında kelâm sıfatı ile alakalı olursa zâtî sıfat olduğu için ezeli, fiilî sıfat kullanımında ise hâdistir. Şayet mü'min ismiyle "Allah'ın tasdik etmesi, O'nun kelâmıdır" sözü kastedilirse, bu anlamda Allah, gaybtan doğrulukla haber verendir. Zira Allah Teâlâ mahlûkatı yaratmadan önce "Allah kendisinden başka ilah olmadığına şahitlik etmiştir" sözüyle zâtını tasdik etmiştir. Allah'ın peygamberleri tebliğ ederken verdikleri haberlerinde tasdik etmesi de imandır. Bu tasdik şayet "Muhammed Allah'ın rasûlüdür" ayetinde olduğu gibi sözlü tasdik olursa kelâm sıfatıyla alakalı olduğu için ezeli, Allah'ın peygamberlerin doğruluğuna delalet eden mucizeler yaratması ve âlemi vahdaniyete delalet ve tanıklık eden nizam üzerine yaratması ise fiilîdir.⁹³ Dolayısıyla Eş'arî kelâmcılarına göre imanın anlamı eğer Allah'ın Kur'an'da haber vermesini muhteva ediyorsa kelâm sıfatı olarak ezeli, fiiline işaret ediyorsa fiilî sıfatlar muhtes olduğu için ezeli değildir. Örneğin iman isminin bir anlamı "eman" kökünden gelir. Bu anlamda Allah mü'min kullarını "büyük korku"dan emin kılandır. Korkudan emin kılma, Allah'ın mü'minlerde emniyet ve itmi'nan var etmesi anlamına gelirse fiilî sıfat olduğu için yaratılmış, yalnızca onların büyük korkudan emniyette olacaklarını haber vererek yapması anlamında olursa kelâm sıfatıyla alakalı olduğu için ezeli'dir.⁹⁴

2.4. İman Mahlûktur

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî öncelikle Hâris el-Muhâsibî, Cafer b. Harb, Abdullah b. Küllâb, Abdülaziz el-Mekkî ve Ehl-i nazardan (kelâmcılar) bilginlerin imanın mahlûk olduğunu savunduklarını haber vermektedir. O bu kelâmcıların varlıkları incelediklerini ve sıfatlarıyla birlikte Allah Teâlâ

⁹⁰ İbn Asâkir, *et-Tebyîn*, s. 151.

⁹¹ Saffât 37/96.

⁹² Abdullah Mevlâ Emûrâk, "et-Ta'rif bi'r-risâle", Ebü'l-Hasan el- Eş'arî, *Risâle fi'l-îmân hel hüve mahlûk em gayri mahlûk* içinde, Beyrut: Dârü'l-Hadisî'l-Kettâniyye, 2017, s. 68.

⁹³ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 51-53; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitabu'l-İrşâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa, Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2002, s. 146; Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, III, 370.

⁹⁴ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 370.

dışındaki her şeyin yaratılmış (mahlûk) olduğunu gözlemlediklerini söyler. Onlara göre iman Allah'ın sıfatlarından biri değil, aksine kulun bir fiili ve (mü'min şeklinde) sıfatıdır. Bu yüzden iman mahlûktur.⁹⁵

Mâtürîdî âlimlerinden oluşan bir grup da benzer şekilde imanın mahlûk olduğu görüşünü savunmaktadır. Semerkant Hanefileri veya Mâtürîdî kelâmcıları ismiyle de anılan bu bilginler Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî, İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), Ebû Seleme es-Semerkandî, Ebû İshâk Rûknüddîn es-Saffâr (ö. 534/1139), Ebü'l-Feth Alâüddîn el-Üsmendî es-Semerkandî (ö. 552/1157) ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî'dir (ö. 710/1310). Onlar bu konuda kesin bir tavır takınarak imanın yaratılmış olduğunu kabul etmekte ve onun ezeli olduğunu iddia edenleri "Haşviyye" ismi altında cahillikle suçlamaktadır.⁹⁶ İmanın insanın fiili olmasına vurgu yapan ve Buhara Hanefilerine göre kelâmî yönü ağır basan bu bilginlere göre iman, insanın kendi iradesiyle seçtiği bir fiildir. Kendisi yaratılmış olan insanın fiilin de yaratılmış olması gerekir. İmanı Allah'ın bir sıfatı olarak değil de insanın fiili açısından değerlendiren Mâtürîdî kelâmcıları onun mutlak olarak yaratılmışlığını vurgulamakta ve Allah'ın mü'min isminin, "O'nun kendisinden başka ilah bulunmadığına şahitlik etmesi" şeklindeki yorumuna da karşı çıkmaktadır.⁹⁷

Örneğin Ebû Mutî' en-Nesefî'ye göre Kur'an'ın yaratılmamış olduğundan hareketle onda geçen iman ve küfrün de yaratılmamış olduğunu kabul etmek hatalı bir yaklaşımdır. Eğer böyle olsaydı Kur'an'ın bir kısmının canlı, bir kısmının ölü, bir kısmının erkek bir kısmının dişi olması gerekirdi. Çünkü Allah Teâlâ Kur'an'da canlıdan, ölümden, erkekten, dişiden, gökten ve yerden de bahsetmektedir. İman mahlûk değildir görüşünü savunanların iman ile Kur'an'ın arasını ayırmaması yanlış bir yaklaşımdır. Çünkü iman ve Kur'an farklı şeydir. "Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin."⁹⁸ ayeti Kur'an ve imanın bir olmadığını, onun imandan ayrı olduğunu göstermektedir.⁹⁹

⁹⁵ Eş'arî, *er-Risâle fi'l-îmân*, s. 138.

⁹⁶ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, s. 222.

⁹⁷ İmam Mâtürîdî bu ayetin yorumunu şu şekilde yapar: "Mü'min lafzının yorumunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları bu kelimenin "eman" kökünden geldiğini, buna göre lafzın "mü'minleri azap görmekten emin kılan anlamına geldiğini, başka hiçbir kimsenin kimseyi O'nun azabından emin kılmasının mümkün olmadığı" anlamına geldiğini söylerler. Bazıları şöyle der: Bu kelimenin aslı "iman"dır ki, bu tasdik anlamına gelir. Sonra bu da iki şekilde izah edilir. Biri, mü'minleri vadettiği cennet sözünü tasdik eden demektir. Diğer "el-Mü'min" mü'minlerin kendisini tasdik etmek için söyledikleri sözleri doğrulayandır, onların sözlerini tasdik edendir anlamına gelir. Bir kısmı da O, insanların ellerindeki Kur'an'ın geleceğine dair verdiği bilgilerin doğruluğunu tasdik ettiğini haber vermek anlamında kendisine el-Musaddık ismini verdi, demişlerdir." İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, çev. S. Kemal Sandıkcı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019, XV, s. 103.

⁹⁸ Nisâ 4/136.

⁹⁹ Ebû Mutî Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-bida ve'l-ehvâ'id-dâlle*, s. 90-91.

İmanın yaratıldığı görüşünü en açık şekilde ifade eden, kullara hakikat mânasında fiil nisbet etmenin gerektiğini söyleyen İmam Mâtürîdî'dir.¹⁰⁰ O, *Te'vilatu'l-Kur'an*'da Âl-i İmrân suresi on sekizinci ayetin yorumunda imanın yaratılmadığını söyleyen kimseleri aşağıdaki sözleriyle Allah'tan gelen şahitlikle yaratıklardan gelen şahitlik arasındaki ayırımı bilmemekle suçlamaktadır:

Bu ilahî beyan hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bir görüşe göre Allah'ın bildirmesi, zatî bir bildiriştir, yani O zatının gereği olarak tek ilahdır. Çünkü O'nun zatında kendisi gibi ulûhiyet ve rububiyet sahibi olan bir başka varlığın bulunamayacağını delili vardır. Bir de şöyle denildi: Allah var ettiği yaratıklar vasıtasıyla kendisinden başka tanrının bulunmadığını bildirdi. Yani öyle yaratıklar yaratmıştır ki, her birinin yaratılış şekli O'nun birliğine ve ulûhiyetine şahitlik eder. Bunun yanında melekler ve ilim sahipleri bir önceki yoruma bağlı olarak kendisinden başka tanrının bulunmadığına şahitlik etmiştir. Bu özellik O'nun zatından başka hiçbir varlıkta yoktur. İkinci te'vile göre ise meleklerin ve ilim sahiplerinin yaratılışı O'nun birliğine tanıklık etmektedir. Evet, onlar bu şahitliği yerine getirmiştir, ancak cahiller müstesna. Onlar kendi yaratılışlarını inceden inceye düşünmemişler, bu sebeple de O'na şahitlik etmemişlerdir. Cenab-ı Hak peygamberlere "La ilahe illallah" demelerini emretmiştir. O'nun bu sözü ve emri kendisinden gelen bir şahitlik konumundadır. Burada söz konusu edilen şahitlik "Allah ve melekler peygamberlere salat ediyorlar" (Ahzab 33/56) mealindeki ilahî beyanda olduğu gibi sözlü bir şahitliktir. Bu ise Allah'tan rablık, yaratıklardan ise O'na yönelik kulluk durumundadır, kişinin rablığı kulluktan ayırarak bilmesi gerekir. Ayrıca yapılan bu yorumdan imanın yaratılmış olduğuna dair bir delil ortaya çıkar. Onun yaratılmadığını söyleyen kimse Allah'tan gelen şahitlikle yaratıklardan gelen şahitlik arasındaki ayırımı bilmemektedir.¹⁰¹

Mâtürîdî *Kitâbu't-Tevhid*'de ise müstakil olarak ele aldığı imanın yaratılmış olduğu konusunu aklî ve naklî delillerle ispatlamaya uğraşır. Ona göre iman mahiyet açısından tasdikten, ikrardan ve amellerin toplamından veyahut bunlardan biriyle gerçekleşir. Bütün bunlar Allah'ın (insan için yarattığı) fiilidir. İnsanın bütün fiilleri ise yaratılmıştır.¹⁰²

Mâtürîdî imanın yaratılmış olduğunu ispatlamak için onun "bilinebilir" olma özelliğinden yola çıkar. Buna göre imanı bilmemek diye bir şey olmaz. Allah'ın iman emri bütün kutsal kitaplarda ve peygamberlerin

¹⁰⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 287.

¹⁰¹ Mâtürîdî, *Matürîdî, Te'vilâtu'l-Kur'an Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu-S. Kemal Sandıkçı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, II, 291-292.

¹⁰² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid* s. 501-502; Ali el-Kârî, *Şerhü'l-Fıkhi'l-ekber*, s. 172; Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, s. 222.

öğretilerinde yer almıştır. İnsan imanla emrediliyor, küfürden yasaklanıyorsa, iman edene ilahî mükâfat, kâfire de azap veriliyorsa bu konuda makul olan insanın kendisinin Allah'ın birliğine tanıklık etmesi, O'nun peygamberlerine iman etmesi ve kesin kararlılık göstermesidir. O halde her bir kişinin mahiyetini bildiğimiz imanı ya ezelde vardır ya da sonradan var olmuştur. Eğer iman ezelde var oluyorsa bu aklen tutarsız, naklen imkânsızdır. Çünkü kişinin kendisi ezelde yokken imanın kendi fiili olması imkân dâhilinde değildir. İman eğer Allah'ın fiili olmuş olsaydı kimse O'na itiraz edemez, herkes mü'min olurdu. İman ise başkasının değil insanın kendi fiilidir. İnsanın fiili ise yaratılmıştır. Hatta iman kulun fiilleri içerisinde yaratılmışlıkla nitelendirilmeye en layık olanıdır. Allah'ın habis şeylerin bile yaratıcısı olduğu söylenirken O'nun iyiliklerin en üstünü olan imanın yaratıcısı olmadığını söylemek doğru değildir.¹⁰³

Yine ona göre duyulur âlemde insan ya akılla ya da nakille bilgi sahibi olur. Akıl ancak yaratılmış şeyleri kavrayabilir. Şayet iman nakille bilinebilir denilirse "Allah her şeyin yaratıcısıdır"¹⁰⁴ ayetinden yola çıkılarak Allah ve O'nun sıfatları dışındaki her şeyin yaratılmış olduğu kabul edilmelidir. Dolayısıyla iman hem aklen hem naklen yaratılmıştır.¹⁰⁵

Mâtürîdî'ye göre imanın yaratılmış olduğu konusunda Resulullah'tan da bir rivayet nakledilmiştir. "Allah imanı yaratmış, ardından onun etrafını cömertlik ve hayâ ile sarmıştır."¹⁰⁶ Yine Hz. Peygamberimizin Allah'ın yüz rahmet yarattığı şeklindeki sözünde iman bir rahmet olarak isimlendirilmiştir.¹⁰⁷ Allah'ın yarattığı bu rahmetin hem zıddının hem de destekleyicisi olan bir benzerinin bulunması gerekir. Şüphesiz zıddı ve destekleyicisi olan her şey yaratılmış statüsündedir. Ayrıca iman kavramı Kur'an-ı Kerîm'de bazen ağaç,¹⁰⁸ bazen göz, işitmek ve görmek,¹⁰⁹ bazen hayat,¹¹⁰ bazen toprak¹¹¹ bazen de kandil¹¹² ile örneklendirilmiştir. Bunların hepsi yaratılmış olduğuna göre iman da yaratılmıştır. Yine Allah'ın Kur'an'daki "Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiştir."¹¹³ ve "İman henüz kalplerinize yerleşmemiştir"¹¹⁴ şeklindeki

¹⁰³ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, s. 502.

¹⁰⁴ Enâm 6/102; Mü'min 40/6.

¹⁰⁵ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, s. 501-502.

¹⁰⁶ İbn Hâcer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 302-303, nr. 897.

¹⁰⁷ Buh'arî, "Rikak", 19; Müslim, "Tevbe", 18-21.

¹⁰⁸ "Allah'ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü, kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti." (İbrahim 14/24.

¹⁰⁹ "Bu iki grubun durumu, kör ve sağır olan kimse ile gören ve işiten kimsenin durumuna benzer. Bunlar eşit olur mu? Hâlâ ibret almıyor musunuz?" (Hud 11/24)

¹¹⁰ "Dirilerle ölüler de bir değildir. Allah dilediğine elbette işittirir; ama sen kabirlerdekilere de işittirecek değilsin!" (Fâtır 35/22)

¹¹¹ "Güzel memleketin bitkisi rabbinin izniyle (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız üründen başka bir şey çıkmaz. İşte biz şükreden bir kavim için âyetleri böyle açıklıyoruz." (Âraf 7/58)

¹¹² "Görmeyenle gören, karanlıklarla aydınlık, gölge ile sıcak bir olmaz." (Fâtır 35/19-21)

¹¹³ Hucurât 49/7.

¹¹⁴ Hucurât 49/14.

imanla ilgili beyanları da onun yaratılmış olduğuna bir delildir. Bu ilahî beyanlar imanın kalpte olduğuna ve onun fiili bulunduğuna delalet eder. Yaratılmış olmayan bir şeyin kalpte bulunması aklen imkânsızdır.¹¹⁵

İmam Mâtürîdî ile aynı görüşü paylaşan bir diğer bilgin Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'dır (ö. 534/1139). Ona göre iman "eman" kelimesi anlamına alınırsa bu mânada Allah, dostlarına düşmanları karşısında güven veren, dünya ve ahirette dilediğini her türlü korkudan emin kılandır. Şayet mü'min sıfatı "iman" kelimesinden türemiş kabul edilirse o halde Allah, mü'minlerin imanını tasdik edendir. Buradan hareketle Allah'ın mü'min oluşu mü'minlerin imanlarını tasdik etmesi anlamına gelir. Tasdikın iman olarak adlandırılmasının sebebi, tasdik edenin haber verilen şeyin sıhhatine kalben mutmain olmasıdır. "Musaddik" de haber verilen şeyin doğruluğuna kalbi mutmain olan kimsedir. Bu ise Allah için caiz değildir. Bu anlamda Allah mü'min olarak vasıflandırılmaz.¹¹⁶ Tasdikten önce tereddüt hali yaşadığı için tasdik kelimesinin Allah'a kesinlikle nisbet edilemeyeceğini söyleyen Saffâr, imanı yaratılmış olarak değerlendirir.

Ebü'l-Feth Alâüddîn el-Üsmendî'ye göre de iman kulun fiilidir ve bütün fiiller yaratılmıştır. Ancak imanla kestedilen tevfiik ve hidâyet ise o zaman iman Allah'ın yaratılmamış bir sıfatı olur. Diğer taraftan Üsmendî Allah'a atfedilen tevfiik ve hidâyet sıfatının iman olarak isimlendirilmesini lafzen hatalı bulur. Bazıları ise Kur'an'da zikredilen "Lâ ilâhe illallah" ve "şehidallâhu" ifadesini iman olarak isimlendirmişlerdir. Üsmendî bu (imani dile getiren) ifadelerin dilde söylense bile iman olarak isimlendirilemeyeceğini, aksine imanın kulun kalbinde meydana gelen fiilden ibaret olduğunu, bu yüzden de yaratılmış olduğunu belirtmektedir.¹¹⁷

Ebü'l-Berekât en-Neseffî de kulun fiili olan iman ile Allah'ın fiili olan hidâyet ve tevfiikin arasını ayırmanın gerekliliğini belirtir. Ona göre iman, Allah'tan verilen ezeli bir hidâyet ve tevfiik ile birlikte bulursa bile bu hidâyet iman olarak isimlendirilemez. Çünkü iman emredilen bir şeydir ve insanın kudreti altında gerçekleşir. Neseffî'nin imanı mahlûk olarak kabul etmesinin sebebi imanı araz olarak değerlendirmesidir. Nitekim araz olan iman iki zamanda baki kalmaz. İman, diğer araz çeşitleri gibi arazlarının benzerlerinin yeniden yaratılmaları suretiyle gerçekleşir.¹¹⁸

Mâtürîdî âlimleri dışında Mâlikî âlimlerinden İbrahim b. Lekânî (ö. 1041/1632) de imanın kalp ile tasdik ya da dil ile ikrardan ibaret olduğunu, bunlardan her birinin yaratılmış olduğu için imanın da yaratılmış olacağını

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, s. 504-505.

¹¹⁶ Ebû İshak es-Saffâr, *Telhîsu'l-edille li-Kavâidi'd-tevhîd*, nşr. Angelika Borodersen, Beyrut: Mahedü'l-İlmânî li-ebhâsi's-Şarkiyye, 2011, II, 631-632.

¹¹⁷ Alauddin el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, thk. Muhammed Said Özervarlı, İstanbul: İSAM Yayınları, 2005, s. 164.

¹¹⁸ Ebü'l-Berekât en-Neseffî, *el-İtimâd fi'l-İtikâd*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2011, s. 380.

savunmaktadır. Diğer taraftan “iman hidâyete nisbetle kadimdir” diyen birisi, imanın hakikatının dışına çıkmış olur. Zaten hidâyet de yaratılmıştır. Ancak hidâyetten Allah’ın ezelde kazası (kader) kastedilirse o zaman “iman ezeldir” demek doğru olur.¹¹⁹

İmanın yaratılmadığı fikrine karşı çıkan bu âlimler onun Allah’tan gelen hidâyet ve tevfiik ile kulun fiili neticesinde gerçekleştiği ve bu iki fiilin tekvîn sıfatına raci olduğu konusunda diğer Mâtürîdî âlimleri gibi düşünmektedir. Ancak bu bilginler Allah’ın hidâyet ve tevfiik fiilinin iman olarak isimlendirilmesine ve Allah’ın fiillerinin iman konusuna dâhil edilmesine karşı çıkmaktadır. Yani iman sadece kulun fiili ile alakalı bir eylemdir. Nitekim Mâtürîdî bu görüşü şöyle izah eder: “Bazıları imanın yaratılmamış olduğunu, çünkü imanın Allah’ın tevfiiki ile olduğunu, tevfiikin de mahlûk olamayacağını söylemiştir. Evet, Allah’ın hidâyeti yaratılmış değildir. Ama bununla beraber ikrar ve tasdikten ibaret olan iman, kulun fiili olup Allah’ın fiili değildir. Yine oruç, namaz ve kulların diğer filleri gibi mahlûktur. Tevfiik Allah’ın fiili olarak mahlûk değildir, ama ondan yararlanmak demek olan teveffuk, kulun fiili olarak mahlûktur. İman ise birincisi değil, ikincisidir.”¹²⁰

2.5. İman Allah’ın “Hidâyet” Fiiline Nisbetle Kadim İnsana Nisbetle Mahlûktur

Bazı Mâtürîdî âlimlerine göre ise iman tasdik ve ikrar açısından kula nisbetle yaratılmış, hidâyet ve tevfiik anlamında Allah’a nisbetle yaratılmamıştır. Bu görüşü savunanlara göre ontolojik açıdan imanda biri Allah’a diğeri insana ait olan iki yön bulunmakta ve her ikisi de iman olarak isimlendirilmektedir. İlki “ilahî hidâyet” anlamında olup bu tür iman Allah tarafından irşad olunmak anlamında ezeldir. İkinci kısım ise doğru yolda olmaktır ki (ihtidâ) bu insanın fiilidir ve yaratılmıştır.¹²¹ İman, Allah’ın hidâyetiyle beraber kulun fiilidir. Bilgilendirme Allah’ın, ma’rifet ve bilgiyi aramak kulun fiilidir. Hidâyet etmek Allah’tan, hidâyete ermek ve doğruyu aramak kuldandır. Kuluna yardım etmek Allah’ın fiili, cehdetmek, azim ve yönelme kulun fiilidir. Allah tarafından olan, yaratılmış değildir. Kuldand olan şeyler yaratılmıştır. Çünkü Allah Teâlâ, bütün sıfatlarıyla ezeldir, mahlûk değildir. Fakat kul, bütün sıfatlarıyla yaratılmıştır.¹²²

Kulların fiillerinin yaratıcısı Allah olduğu için kullarda hidâyet etme fiilini de yaratan Allah’tır. Hidâyet ve tevfiik “tekvîn” sıfatından doğan fiilî bir

¹¹⁹ İbrahim el-Lekânî, *Cevheru’t-Tevhid*, thk. İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed Bâcûrî, (Hâşiyetü’l-İmam el-Bacuri ala Cevhereti’t-tevhid- Tuhfetü’l-mürîd ala Cevhereti’t-tevhid), Kahire: Dâru’s-selam, 2002, s. 96.

¹²⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Seyfu’l-Meşhûr fî Akîdeti Ebî Mansûr*, çev. M. Saim Yeprem, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000, s. 96.

¹²¹ Şeyhzade, *Nazmü’l-ferâid ve cem’i’l-fevâid*, s. 44; İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 275-276.

¹²² Ebû’l-Muîn en-Nesefî, *Bahrü’l-Kelâm*, s. 23.

sıfattır. Tekvîn sıfatı ezeli, onun taalluku ise hâdistir. Hidâyet, Allah'ın kulun nefsinde doğru yola girmeyi yaratması demektir. Hidâyet, yaratma anlamında sadece Allah'a izafe edilir, Allah'tan başka insanları hidâyete erdiren ve sapkınlığa düşüren gerçek fâil yoktur. Hidâyet ve dalalet Allah'ın ilahî bir fiildir. Hidâyet ve sapkınlığın başkalarına nisbet edilmesi ancak mecazîdir. Fakat bu Allah'ın zorlamasıyla değil, kişinin kendi iradesiyledir. Bu kelâm âlimleri ilâhî kudret ve iradeyi hâkim kılmaya önem verip insanın ilâhî yardıma olan ihtiyacını dikkate aldıklarından hususi hidâyeti asıl kabul etmişlerdir.¹²³ Kulların hidâyet ve dalâletinden her biri Cenâb-ı Hakk'ın ilmi, kaza ve kaderiyle ezelde yaratılmıştır. Bu yaratma kulların ebedde seçeceği şikka göre gerçekleşmiştir. Hidâyet ve dalâletten her biri kulların seçimiyle takdir edilip kesbedilmiş, ilahî kaza ve kaderle de yaratılmıştır.¹²⁴

Bu görüşü savunanlar Ebü'l-Hasan Rüstüfağnî, (ö. 345/956) Ebu'l-Leys es-Semerkandî, (ö.373/983) Ebû Şekûr es-Sâlimî, (ö. 460/1068'den sonra) Ebü'l-Muîn en-Neseî, (ö. 508/1115) Ebu's-Senâ Lâmişî (ö. 522/1128) ve Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî'dir (ö. 593/1197).

Bu âlimlere göre iman kulun niyet, çaba ve kabulü ile meydana gelse de Allah'ın tevfiik ve hidâyeti ile tamamlanır. Bunlar da Allah'tandır. Ne zaman kulun sıfatı ile Allah'ın sıfatı bir araya gelirse kulun sıfatına değil, Allah'ın sıfatına itibar edilir.¹²⁵ İmanın yaratılmışlığı konusunda eklektik bir çözüm sunan Mâtürîdî âlimleri benzer şekilde imanın Allah'ın hidâyeti ile kulun fiili sonucunda gerçekleştiğini kabul etmektedir. Ancak bu grup imanı yaratılmış kabul edenlerden farklı olarak Allah'ın fiilî sıfatlarından olan hidâyet ve tevfiik sıfatını iman olarak isimlendirerek iman konusuna hem Allah'ı hem de insanı dâhil etmektedir. Orta bir çözüm yolu olarak da isimlendirilen bu yöntemde iman, insanın fiiline nisbetle mahlûk, fakat Allah'ın hidâyet fiiline nisbetle ezeli olmaktadır. İmanı yaratılmamış kabul edenler daha fazla Allah'a, imanı yaratılmış kabul edenler daha fazla insan özgürlüğüne vurgu yaparken bunlar ise hem Allah hem de insan merkezli bir bakış açısına sahiptirler.

Erken dönem Mâtürîdî âlimlerinden Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye göre imanın yaratılmış olup olmadığı meselesi ayetlerin dilde okunan nazmıyla onların delalet ettiği ilahî kelâm arasındaki farka benzer. Dil ile okunan ve kulaklarla işitilen ayetler insan fiili olması açısından mahlûktur.

¹²³ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-din*, çev. Bekir Topaloğlu, Mâtürîdiyye Akaidi, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1998, s. 157; Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003, II, 314; Sa'düddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ, Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi, Şerhu'l-Akâid, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991, s. 227; Yusuf Şevki Yavuz, "Hidâyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, 474; Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016, s. 135.

¹²⁴ Abdullatif el-Harputî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm*, çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, 2000, s. 206-208.

¹²⁵ Şeyhzade, *Nazmü'l-ferâid ve cem'i'l-fevâid*, s. 44.

Ancak onların delalet ettiği nefsi kelâm ise yaratılmış değildir. İnsanın bütün fiilleri yaratılmış, Allah'ın bütün sıfatları ise yaratılmamıştır.¹²⁶

Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. 460/1068'den sonra) imanın yaratılmış olduğunu kabul etmekle birlikte bu görüşe ilave olarak imanın biri Allah'a diğeri kula ait olmak üzere iki yönünün bulunduğunu savunmaktadır. Ona göre insandan Allah'a yönelen iman talep, kabul, ikrar ve tasdik olarak kulun sıfatı ve fiilidir, dolayısıyla yaratılmıştır. Allah'tan kula yönelen iman ise hidâyet ve tevfiğ olarak Allah'ın sıfatıdır ve yaratılmış değildir. Sâlimî, "İman iki türdür" der ve "Allah onların kalplerine imanı yazmış"¹²⁷ ayetinde geçtiği üzere Allah tarafından yazılan imanı ezeli, Allah'ın kula yazmasını ve kul hakkında hüküm verilen imanı ise kulun bir fiili olarak yaratılmış kabul eder. O kendisine "iman yaratılmış mıdır, yoksa yaratılmamış mıdır?" sorusunu yönelten kişiye "iman nedir" sorusuyla karşılık vermiştir. Ona göre şayet iman "Lâ ilâhe illah'tır" denilirse işte bu söz yaratılmış değildir, eğer iman dil ile ikrar, kalp ile tasdik ise iman o zaman yaratılmıştır.¹²⁸

Ebû'l-Muîn en-Neseî (ö. 508/1115) ise ilk olarak imanın yaratılış yaratılmadığı konusunu tartışmayacağını söyleyerek çekimser bir tavır sergiler. Ancak ilerleyen satırlarda imanın insan tarafından dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve Allah tarafından hidâyet ve tevfiğle gerçekleştiğini belirtir. İman Allah'ın hidâyetinin sonucunda kulun yaptığı bir fiildir. Varlığını bildirme Allah'tan, O'nun varlığını bilme ve anlama ise kul tarafından olur. Aynı şekilde hidâyet verme Allah'tan, hidâyeti isteme ve hidâyete erme ise kul tarafından olur. Neseî bu sayılanlar içerisinde Allah tarafından yapılanların yaratılmamış ve ezeli, kul tarafından yapılanların ise hâdis olduğunu belirtir. Çünkü Allah zat ve sıfatlarıyla gayr-i mahlûk, kul ise bütün sıfatlarıyla mahlûktur. Neseî imanın bir kısmının Allah tarafından bir kısmının ise kul tarafından oluşturulduğu görüşünün Allah ile insan arasında bir ortaklığa sebep olmadığını da hatırlatır. Çünkü iman, mü'minin kalbinde bir nurdur, dolayısıyla Allah ile insan arasında ortaklaşa meydana getirilen bir eylem değildir. Fiilî sıfatların ezeli olduğunu bir kez daha

¹²⁶ Ebu'l-Kâsım es-Semerkindî, *es-Sevâdü'l-Azam fi'l-Kelâm*, İbrahim Efendi Matbaası, ts., s. 10-11; krş., Mustafa Özgen, *Eşarî ve Matürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, Konya: Palet Yayınları, 2017, s. 140.

¹²⁷ Mücâdele 58/22.

¹²⁸ Sâlimî, *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*, s. 226-227. Ebû Şekûr es-Sâlimî'ye göre Hz. Ömer'den rivayet edilen "İman ve küfür yaratılmıştır ve ikisi zıttır" sözü ve Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Allah imanı yaratmış, ardından onun etrafını cömertlik ve hayâ ile sarmıştır, küfrü yaratmış, onun da etrafını cimrilikle sarmıştır" ile "Allah'ın "arşın altında kendisine yarattığı en sevimli şey imandır" sözleri imanın yaratılmış olduğuna bir delil niteliğindedir. Dolayısıyla iman insanın bir fiilidir. İnsan Allah'a inanır. Allah'a inanan insanın imanı Allah'ın değil, kendisinin bir sıfatıdır. Bu yüzden kişinin imanı yaratılmıştır. Nitekim Allah'ın "Firavun ailesinden olup imanını gizleyen bir mü'min kişi şöyle dedi" (Mü'min 40/28) şeklindeki sözü, imanın yaratılmış olduğuna delalet eder. İman yaratılmamış olsaydı kişinin imanını gizlemesi söz konusu olmazdı. Sâlimî, *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*, s. 225-226.

yineleyen Nesefî, rızık vermenin rızık verilenden, rızık yaratma halinin yaratılan rızıktan farklı olduğunu, Allah'ın sıfatının ezeli, kulun fiilinin ise hadis olduğunu bildirir. Bu konuda Mu'tezile hem Allah'ın fiilî sıfatlarını hem kulun fiilini yaratılmış kabul ederken, Mefruğiyeye denilen grup ise Allah'ın sıfatlarının yanısıra kulun fiilini de ezeli kabul etmiştir. Ehl-i sünnet ise iki uç mezhep arasında orta bir yol izlemektedir.¹²⁹

Ebu's-Senâ el-Lâmişî (ö. 522/1128) ve hanefî fakihî Ahmed el-Gaznevî (ö. 593/1197) benzer düşüncelere sahiptir. Lâmişî'ye göre iman tasdik ve ikrar olunca her ikisi de insanın filidir, kulların fiilleri ise yaratılmıştır. Ancak imandan Allah'ın hidâyet ve tevfiği kastediliyorsa iman bu yönüyle ezeldir. Lâmişî, "Allah'ın tevfiği ve hidâyetiyle meydana gelen iman yaratılmış değildir" sözünü kabul etmiş, fakat Allah'ın hidâyet etmesi anlamında imanın kulun fiiline dönüşmediğini ve bu anlamda Allah'ın bir fiili olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu tıpkı namaz, oruç ve diğer ibadetler gibidir.¹³⁰ Gaznevî'ye göre imanın biri kula diğeri Allah'a ait iki yönü bulunmaktadır. Allah'a ait olan hidâyet ve tevfiğ, Allah'ın sıfatı olduğu için yaratılmamıştır. Kulun fiili olan iman ise ikrar ve tasdiktir, kulun bütün fiilleri Allah'ın yaratmasıyla mahlûktur.¹³¹

Meşhur mutasavvıf Hücvîrî (ö. 465/1072) "iman tamamen Allah'tandır", diyenlerin halis Cebriyye'ye, "İman tümüyle kuldandır", diyenlerin ise halis bir Kaderiyye'nin veyahut Mu'tezile'nin görüşüne meylettiklerini belirtir. Çünkü insan Allah'ın bildirmesi olmadan O'nu tanıyamaz. Orta yol olarak da isimlendirilen tevhid yolu ise Cebriyye'nin altında, Kaderiyye'nin üstündedir. Bu esasa göre taat Hakk'ın hidâyeti, iman ise kulun fiilidir.¹³²

Mâtürîdî âlimlerinin geneline ait olan bu yorum, daha önce geçtiği üzere Eş'ariyye âlimlerinin "İman Allah'ın bir sıfatı olarak ezeli, kulun fiili olarak mahlûktur" şeklindeki görüşüyle karıştırılmamalıdır. Nitekim Mâtürîdî âlimlerine göre iman Eş'arî Mezhebinde olduğu gibi Allah'ın hidâyetiyle beraber kulun fiili neticesinde gerçekleşir ve kullarda hidâyet etme fiilini de yaratan Allah'tır. Ancak Mâtürîdîler'e göre hidâyet ve tevfiğ sıfatı tekvîn sıfatına racidir, fiilî sıfatlar ezeli olduğu için de ezeldir. Dolayısıyla imanın ezeli yönü Allah'ın insanın iradesi sonucunda kendisinde yarattığı hidâyet ve tevfiğ fiili ile alakalıdır. Eş'arîler'e göre ise fiilî sıfatlar

¹²⁹ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, s. 22-23.

¹³⁰ Ebu's-Senâ el-Lâmişî, *et-Temhid li-kavâ'id-i't-tevhid*, nşr. Abdülmecid Türki, Beyrut1995, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, s. 134-135.

¹³¹ Cemâleddin el-Gaznevî, *Kitâbu Usûli'd-din*, thk. Ömer Vefik Dâuk, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998, s. 285.

¹³² Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 423. Çeşitli sahalarda eser veren Türk âlimi Birgivi'ye (ö. 981/1573) göre de iman tasdik olması yönüyle yaratılmış bir kesbtir ve mahlûktur, ancak Allah'ın kuluna bildirmesi olarak hidâyeti anlamında ise mahlûk değildir. Bkz. Muhammed b. Pir Ali Birgivi, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîreti'l-Ahmediyye*, nşr. Hafız Muhammed Nazım en-Nedvî, Dimeşk: Dârü'l-kalem, 2011, s. 84.

ancak mefulleri ortaya çıktıktan sonra var olabilirler.¹³³ Bu yüzden imanın ezeli yönü Allah'ın insanda yarattığı hidâyet ve tevfiik fiili sebebiyle değil, üstatları Eş'arî'nin de dile getirdiği gibi Allah'ın ezeli kelâmında kendisinden başka ilah olmadığına dair beyanı ile alakalıdır. Bu da bir yönden kelâm sıfatı ile irtibatlıdır.

Sonuç

İmanın yaratılmış olup olmadığı problemi Ebû Hanîfe'den itibaren halku'l-Kur'an ekseninde tartışılmış, Ebû Hanîfe, Buhara Hanefileri, Ehl-i hadis âlimleri, Ahmed b. Hanbel ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî gibi bilginler iman Allah'ın ezeli sözü kabul edip onun yaratılmamış olduğunu savunmuştur. Çünkü onlar "Allah, kendisinden başka ilah olmadığına şahitlik etti" şeklindeki ilahî hitaba dayanarak Allah'ın ezelde kendi birliğine şahadet ettiği bu sözü veya haberi ezeli kabul etmekte ve O'nun kendisini "bu şahadeti tasdik eden" anlamında mü'min ismiyle nitelendirdiğini ifade etmektedirler. Buna göre bir insan Allah'ın kelâmını okuduğu zaman gerçek mânada Allah kelâmının okuyucusu oluyorsa şahadet kelimesini telaffuz eden kişi de şahsında mahlûk olmayan bir şeyi yani iman gerçekleştirmiş olur. Dolayısıyla iman ilim, kudret, sem' ve basar gibi ezeli bir sıfattır. Bu âlimler iman herhangi bir yaratılmış varlığa nisbet edilmeksizin mutlak olarak kullanıldığında Allah'ın ezeli bir sıfatı olarak değerlendirmekte, bu sebeple "iman" kavramı ile "mahlûk" kelimesini bir arada kullanmayı tercih etmemektedirler. Yani iman insana nisbet edilebilir, ancak buradan hareketle imana yaratılmışlık vasfı verilemez.

Sonraki Eş'arî âlimleri ise üstat kabul ettikleri Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Mâtürîdî âlimleri kadar bu meseleyi sahiplenmemiş, fiilî sıfatları yaratılmış kabul ettikleri için tevfiik ve hidâyetin iman olarak isimlendirilip isimlendirilmeyeceğini hiçbir zaman ele almamışlardır. Ancak onlar Eş'arî'nin Allah'a nisbet edilen yaratılmamış iman görüşüyle kullara nisbet edilen iman fiilini bir araya getirerek daha uzlaştırmacı bir tavır izlemişlerdir. Böylece tıpkı hocaları gibi mü'min ismini Allah'a nisbet etmek suretiyle iman bir yönünün ezeli olduğunu kabul edegelmişler, diğer taraftan da insana ait olan iman yaratılmış olduğunu vurgulamışlardır. Onların nezdinde bu mesele tıpkı kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî ayırımı gibidir. Nasıl insanın Kur'an okuma ve yazma fiili muhdes, okunan ezeli ise, iman da insanın yaratılmış bir fiili, aynı zamanda da Allah'ın ezeli tevhihidir.

Kur'an'ın telaffuzunu, kıraatini ve harflerini bile ezeli kabul eden bazı Selef âlimleri ise Kur'an'da zikredilmesinden hareketle kişinin imanla ilgili fiillerini de ezeli kabul etmiştir. Hatta bu konuda daha da ileri gidenler Kur'an'da emredilen iman fiillerin yanısıra nehyedilen ve küfürle alakalı

¹³³ Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay (Kelâma Giriş), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978, s. 179-180.

fiillerinin bile ezeli sayılması gerektiğini ifade ederek insanın özgürlüğünü kısıtlamaktadırlar. Bu kimseler aşırı sayılan görüşleri sebebiyle Haşvîyye ve Mücessime olmakla suçlanmış ve kelâmcılar tarafından olumsuz isimlerle nitelendirilmişlerdir.

Semerkant Hanefîleri olarak da isimlendirilen Mâtürîdî kelâmcılarına gelince onlar tüm bu görüşleri eleştirerek imanın yapısal açıdan insanın bir fiili olduğunu ve insan fiili olan imanın yaratıldığını vurgulamaya çalışmaktadır. Böylece onlar mü'min isminin Allah'ın kendisinden başka ilah olmadığına şahitlik edip bunu tasdik etmesi anlamını reddetmekte ve ayeti farklı şekillerde yorumlamaktadırlar. Diğer taraftan iman Allah'ın hidâyeti ve tevfiği ile kulun kesbi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Hidâyet ve tevfik ise fiilî sıfattır, fiilî sıfatlar da tekvîn sıfatından dolayı ezeldir. Bu noktada hidâyet ve tevfiğin insana ait bir fiil olup olmadığı veya iman olarak isimlendirilip isimlendirilemeyeceği tartışması gündeme gelir. Bazı Mâtürîdî âlimleri "iman" denildiğinde kulun fiilini kastederek Allah'ın ezeli hidâyet ve tevfiğini iman olarak isimlendirmemekte ve imanı sadece insanlara atfetmektedir. Diğer Mâtürîdî âlimleri ise imanı hem Allah'a hem de insana nisbet etmek suretiyle imanın ezeli ve muhdes olmak üzere iki yönünün bulunduğunu söyleyerek meseleyi aşmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Hanefî âlimleri içerisinde Ebû Hanîfe'den itibaren imanın yaratılmışlığı tartışmasında üç farklı temayülün olduğunu söylemek mümkündür.

Neticede imanın yaratılmışlığı tartışması Eş'arî ve Mâtürîdîler'in kendi mezhepleri dairesinde uzlaştıkları bir konu olmaktan öte mezhepler içerisinde farklı görüşlerin dile getirildiği lafzî bir problemdir.

Kaynakça

- Ali el-Kârî, *Şerhü'l-Fıkhi'l-ekber*, Delhi: Matbaatü'l-Müctebâi, 1307.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir, *Usûlü'd-din*, nşr. Ahmed Şemsüddin, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2002.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâduhu velâ yecüzü'l-cehl bihi*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, 2000.
- Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min ibarâti'l-İmam Ebî Hanîfeti'l-Nu'manî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1971.
- Birgîvî, Muhammed b. Pir Ali, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîreti'l-Ahmediyye*, nşr. Hafız Muhammed Nazım en-Nedvî, Dımeşk: Dâru'l-kalem, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh İbrâhîm Cu'fî, *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve Ashabi't-ta'til*, thk. ve dirâse Fehd b. Süleyman el-Füheyd, Dımeşk: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 2005.
- Cengiz Lütfü, "Emeviler Döneminde Kader Problemi", *Marife*, yıl 1, sayı 2, 2001, ss. 107-127.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, I-III.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî, *Kitabu'l-İrşâd*, Cüveynî, thk. Muhammed Yusuf Musa, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 2002.
- Dârimî, Ebû Said Osman b. Said b. Halid, *Kitâbu'r-Red ale'l-Cehmiyye*, nşr. Bedr el-Bedr, Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1985.
- Demir, Abdullah, "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakîh ve Mütekellim Hanefiler Örneği", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik-*, Ed. Cengiz Çuhadar, Mustafa Aykaç, Yusuf Koçak, 2017, cilt: I, ss. 643-658.
- Ebû Azbe, Hasen b. Abdilmuhsin, *er-Ravzatü'l-behiyye fîmâ beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâtürîdiyye*, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizamiyye, 1322.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, "el-Vasiyye", çev. Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri* içinde, İstanbul: İFAV Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, "el-Fıkhu'l-Ekber", çev. Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri* içinde, İstanbul: İFAV Yayınları, 1992.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Mesâilü'l-îmân dirâseten ve tahkîken*, thk. Suud b. Abdülazîz Halef, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1989.
- Emûrâk, Abdullah Mevlâ, "et-Ta'rîf bi'r-risâle", "Vasfu'n-nüşhati'l-mu'temidetî ve zikru semââtihâ", Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Risâle fî'l-îmân hel hüve mahlûk em gayri mahlûk* içinde, Beyrut: Dâru'l-Hadisî'l-Kettaniyye, 2017, s. 72-77.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl, *er-Risâle fî'l-îmân*, nşr. Wilhelm Spitta, *Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-Ashari's* içinde, Leipzig 1876, s. 138-140.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Abbas Sabbag, Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1994.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, tsh. Helmut Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- Fehd b. Süleyman el-Füheyd, "Meseletü'l-lafzi bi'l-Kur'an", Buhârî, *Halku ef'ali'l-ibad ve'r-red ale'l-cehmiyye ve ashabi't-ta'til* içinde, thk. ve dirâse, Fehd b. Süleyman el-Füheyd, Dımeşk: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 2005, I.

- Gaznevî, Cemâleddin Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu Usûli'd-din*, thk. Ömer Vefik Dâuk, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, çev. M. Ferşat, İstanbul: Merve Yayınları, ts.
- Harputî, Abdullatif, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm*, çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, 2000.
- Himyerî, İsa b. Abdullah b. Muhammed b. Mâni, *el-Kalâid fî tahrîri'l-ferâid fî mâ beyne'l-Eşâira ve'l-Mâtüridiyye mine'l-ihtilâfî ve'l-fevâid*, Dârü'l-Ehbâb, 2009.
- Hucvirî, Ebü'l-Hasan el-Cüllâbî, *Keşfu'l-mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- Izutsu, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fima nusibe ile'l-imam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Ahmed Hicazî es-Sekkâ, Beyrut: Dârü'l-cîl, 1995.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, nşr. Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymîn, Riyad: el-Emânetü'l-âmmelî'l-ihtilâf, 1999, III.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *Mücerredü makalati's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret, Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahirî, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrâhim Nasır, Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dârü'l-cîl, ts. III.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah Dinevîrî, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfer, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî, *el-İhtilaf fî'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, nşr. Ömer b. Mahmud Ebû Ömer, Riyad 1991.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin, *Mecmûu Fetâvâ: Kitâbu'l-İman*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Asîmi en-Necdi, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991, VII.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin, *Der'ü teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşad Salim, Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991, I.
- İbn Teymiyye, *İmânu'l-Evsât*, çev. Salih Uçan, İman Üzerine, İstanbul: Pınar Yayınları, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân, *Telbîsu İblis*, Beyrut: Dârü'l-kalem, 1983.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid, *el-Müsâyere fî ilmi'l-keâm ve'l-akâidi't-tevhidiyyeti'l-münciyye fî'l-âhire*, nşr. ve şerh. Ebü'l-Meâli Kemaleddin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Ebû Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere fî'l-akâidi'l-münciyye fî'l-âhire* içinde, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye, 2002.
- Kâdi Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdi'l-kudât Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, I-II.
- Kaya, Eyyüp Said, "Nuh b. Ebû Meryem", *TDV İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ (DİA)*, İstanbul 2007, XXXIII, ss. 229-230.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm el-Buhârî, *et-Taarruf*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Lâmişî, Ebu's-Senâ Mahmud b. Zeyd, *et-Temhîd li-kavâ'idi't-tevhîd*, nşr. Abdülmecid Türki, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.

- Lekânî, İbrahim b. İbrahim, *Cevheru't-Tevhîd*, thk. İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed Bacuri (Hâşiyetü'l-İmam el-Bacuri ala Cevhereti't-tevhid- Tuhfetü'l-mürîd ala Cevhereti't-tevhid), Kahire: Dâru's-selâm, 2002.
- Makrizî, Takıyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali, *el-Mevâiz ve'l-i'tibar bi-(ff) zikri'l-hitat ve'l-asâr*, Beyrut: Dâru Sadr, ts., II.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitabü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: İSAM Yayınları, 2002.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtu'l-Kur'an Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu- S. Kemal Sandıkçı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019, II, XV.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Seyfu'l-Meshûr fî Akîdeti Ebî Mansûr*, çev. M. Saim Yeprem, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
- Nesefî, Ebû Mutî Mekhûl b. el-Fazl Nesefî, *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*, thk. ve dirâse Seyyid Bağcevan, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *el-İtimâd fî'l-İtikâd*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2011.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn, *Bahrü'l-Kelâm*, çev. Ramazan Biçer, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn, *Tebzirâtü'l-Edille*, (thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003, I-II.
- Özgen, Mustafa, *Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, Konya: Palet Yayınları, 2017.
- Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr, *Ehli Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayhan Yayınları, 1994.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl), *et-Tefsîrü'l-kebîr*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934, III, X.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl), *Levâmiü'l-beyyinâti şerhi esmâillahi Teâla ve's-sifat*, Mısır: el-Matbaatü's-Şerifiyye, 1323.
- Sâbuni, Nureddin Ahmed b. Mahmud, *el-Bidâye fî Usûli'd-din*, çev. Bekir Topaloğlu, Mâtürîdiyye Akaidi, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1998.
- Saffâr, Ebû İshak İbrahim, *Telhîsu'l-edille li-Kavâidi'd-tevhîd*, nşr. Angelika Borodersen, Beyrut: Mahedü'l-İlmânî li-ebhâsi's-Şarkıyye, 2011, II.
- Sâlimî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdisseyyid, *et-Temhid fî beyani't-tevhid*, nşr. Ömür Türkmen, Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Ahmed Fehmî Muhammed, Lübnan: Dârü'l-kütübü'l-ilmıyye, 2009.
- Şeyhü'l-İslâm Mehmet Efendi, "Risâle-i Es'ad Efendi fî İhtilâfâtı'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî" (Mehmet Kalaycı, "Şeyhü'l-İslâm Mehmet Esad Efendi ve Eşarilik ve Maturidilik İhtilâfına İlişkin Risalesi" içinde), Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XI/2, (2012) ss. 99-134.
- Şeyhzade, Abdürrahim b. Ali Amasi, *Nazmü'l-feraid ve cem'i'l-fevaid*, Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1317.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ, Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi, Şerhu'l-Akâid, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989, IV.
- Topaloğlu, Bekir, "Mü'min", *TDV İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ (DİA)*, İstanbul 2006, XXXI, ss. 55-558.

Üsmendî, Alauddin Muhammed b. Abdülhamid, *Lübâbü'l-Kelâm*, thk. Muhammed Said Özervarlı, İstanbul: İSAM Yayınları, 2005.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Hidâyet", *TDV İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ (DİA)*, İstanbul 1998, XVII, ss. 473-477.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku Ef'âli'l-İbâd", *TDV İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ (DİA)*, İstanbul 1997, XV, ss. 369-371.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Lafziyye", *TDV İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ (DİA)*, Ankara 2003, XXVII, ss. 48.